

Dr. Bora Ataman*

Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü

Özet

Bu makalede, üzerinden 100-130 yıl geçtikten sonra bile yoğun tartışmalara konu olabilen Sultan II. Abdülhamid’i ve onun kurumsallaştırıp genişlettiği sansür mekanizmasını mümkün olan en geniş perspektifle ve bilimsel nesnellığe uygun şekilde değerlendirebilmek amaçlanmaktadır. Bu türden bir girişim, çoğunlukla siyasî saflaşmaların bilim dışı tarihsel nesnesi konumuna indirgenen bu konuya diyalektik bir perspektifle yaklaşmayı bir ön gereklilik hâline getirmektedir. Dolayısıyla İstibdat sansürü, bugünün gözlükleriyle tarihe bakarak değil, kendi toplumsal ve tarihsel bağlamından koparılmadan, uluslararası / ulusal siyasî arka planıyla birlikte ele alınmaya çalışılacaktır. Osmanlı/Türk basın tarihinde sansürün doruğunu simgeleyen II. Abdülhamid sansürünü tarihsel derinliği içinde anlamlandırabilmek için evvelki dönemlerin sansür düzenlemelerine de değinilmesi gerekmiştir.

Anahtar Kelimeler

Abdülhamid, sansür

Abstract

In this article, Sultan Abdulhamid II and his institutionalised and gradually widened censorship mechanism will be argued from a broader perspective and evaluated in regards to scientific objectivity, since these issues has been significantly controversial not only in the Ottoman History but also in Turkish Media History even after more than hundred years passed. This sort of effort should approach to the subject and analyzed it from a dialectical perspective, which mostly degraded to an unscientific historical object of the polarized debates in the politics. Accordingly, the censorship of the autocratic regime will tried to be discussed within its historical and social context and also without forgetting the international and national background. Additionally, in order to understand the Abdulhamid censorship in historical depth -a symbol represented the zenith of the Ottoman/Turk journalism history- previous regulations in terms of censorship needed to be touched upon.

Key Words

Abdulhamid, censorship

* boraataman@mailcity.com

GiriŖ

Osmanlı Tanzimatçılığının doruk noktası (Georgeon, 2006a: 40) olarak anılan döneme Fransız modeli ve yasaları damgasını vurmuŖtur. İmparatorluğun ilk Basın Kanunu ile(1864), basına dair ilk yasaklamaların yer aldığı 1858 tarihli ceza yasaları da Fransız menŖelidir. (İŖkit, 1939: 19; Kabacalı, 1990: 19; İnuğur, 1993: 199-200)¹ Bu kanuna imzayı, seçimle iktidara gelip, başkan olduğu cumhuriyete son vererek imparatorluğunu ilan eden III. Napoléon (1852–1870) atmıŖtır.² (Goldstein, 2000: 160) Parlatmentoyu etkisizleŖtirip sansürü yerleŖtirerek kamuoyunu sessizliğe mahkûm eden Louis Napoléon Bonaparte'ın, 17 Ŗubat 1852 tarihli Basın Kanunu,³ (Goldstein, 2000:

¹ Bu kanunda esasen bir ön sansür bulunmamaktadır. Koloğlu, bu nizamnameyi basın rejimini uygar ülkelerin düzeyine getirdiği ve basın suçlarının yargılanması için özel bir mahkeme kurulmasını sağladığı için övmektedir. Ayrıca 1 Ocak 1865'de yürürlüğe giren bu kanunun Türkçe basın tarafından da olumlu karŖılandığını belirtir. Bkz. Orhan Koloğlu, Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1, İstanbul: İletififim Yayınları, s.79–80.

² Fransa'da muhalif bir yasama meclisi üyesi olan Jules Favre Ŗöyle demiŖtir: "Fransa'da sadece bir tek gazeteci vardır, o da imparatorun kendisidir.

³ Napoléon'un imparatorluğunu ilan etmeden 10 ay kadar önce yürürlüğe soktuğu Basın Kanunu'nda, basın ön sansüre tabi değildi. Ancak gerek yasal gerekse de idari öylesine baskı altındaydı ki, bu, gazetelerin kendilerini sansür (oto-sansür) etmelerine sebep oluyordu. Bu kanun 11 Mayıs 1868'de, gazetelerin lisans alma zorunluluğunu kaldırdı.

149-154) her ne kadar Fransa'da kısa ömürlü olmuŖsa da, Osmanlı'da, kısa bir süre dıŖında, çeŖitli deđiŖikliklerle birlikte, II. MeŖrutiyet'e kadar 45 yıl yürürlükte kalmıŖtır.

Türkiye'nin BatılılaŖma serüveninde 19.yy.ın bir reformlar çağı olarak önemi büyüktür. (Ortaylı, 1983: 9-14) Giderek demokratikleŖen modern çağın, kitlelerle eklenmesini sağlayan en büyük güçlerden biri ise, kamuoyu oluŖturmadaki becerisi sebebiyle, Türkiye'de de, kuŖkusuz basın olmuŖtur. Ancak basının doğumu ve geliŖimi Batı'da olduğu gibi bu topraklarda da sancısız değildir. Biz de bu makalede, 19.yy. Türkiye'sinde basın ve basın sansürünü, mümkün olduğuca siyasi arka planıyla birlikte incelemeye çalıŖacađız.

Miadını doldurduğu halde yaŖamak için direnen bir imparatorluğun elindeki en gözde araçlardan biri olarak basın üzerine uygulanan baskının, basit anlamda gerici ve yasağcı bir zihniyetin tezahürü olmadığı görölmektedir. Sansür, çağa ayak uyduramamıŖ bir imparatorlukta emperyalizme karŖı bir savunma ve statükonun devamını sağlama aracıdır. Özellikle Abdülhamid devrinde kurumsallaŖan sansür, devletin en aciz kaldığı durumlarda bile, ancak tozpembe tablolara geğit vererek, iktidarın halk için neyi rıza görüyorsa ona inanması gerekliliği mantığında çalıŖmıŖtır.

Osmanlı'da ilk basın yasakları ve özellikle II. Abdülhamid dönemi basın sansüründen söz edeceğimiz bu makalenin baŖında, Karl Marks'ın, Napoléon'u iktidara taŖıyan koŖulları irdelediği ese-

di. Aynı zamanda gazeteler artık idare tarafından uyarılamayacak, tatil edilemeyecek ve kapatılamayacaktır.

rindeki Şu sözlerini hatırlamakta fayda var: (Marx, 1990: 13-14) “İnsanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan belirli olan ve geçmiŐten gelen koşullar içinde yaparlar. Bütün ölmüŐ kuŐakların geleneği, büyük bir ağırlıkla, yaŐayanların beyinleri üzerine ker.” Marks’ın tarih anlayıŐının zeti olarak ifade edilen bu cümledeki teorik yaklaŐım, tüm padiŐahlar için olduğu kadar özellikle de II. Abdülhamid’i, dönemini ve yıllardır bitmek bilmeyen tartışmalara sebep olan uygulamaların idrak edebilmenin de bir önkoŐuludur.

Bu makalede temel amaç, üzerinden 100-130 yıl geçtikten sonra bile yoğun tartışmalara konu olabilen Sultan II. Abdülhamid’i ve onun kurumsallaştırıp genişlettiği sansür mekanizmasını mümkün olan en geniş perspektifle ve bilimsel nesnellige uygun Şekilde değerlendirebilmektir. Bu türden bir girişim, çoğunlukla siyasi saflaşmaların bilim dışı tarihsel nesnesi konumuna indirgenen bu konuya diyalektik bir perspektifle yaklaşmayı bir n gereklilik hâline getirmektedir. Dolayısıyla İstibdat sansürü, bugünün gözlükleriyle tarihe bakarak değil, kendi toplumsal ve tarihsel bağlamından koparılmadan, uluslararası / ulusal siyasi arka planıyla birlikte ele alınmaya çalışılacaktır. Osmanlı/Türk basın tarihinde sansürün doruğunu simgeleyen II. Abdülhamit sansürünü tarihsel derinliği içinde anlamlandırabilmek için evvelki dönemlerin sansür düzenlemelerine de değinilmesi gerekmektedir.

Arkaplan

Hobsbawm, II. Abdülhamid’in hane-

danlık dönemini (1876–1909) de kapsayan 1875–1914 arasını “İmparatorluk ağı” olarak adlandırır ve ardından bunun yeni türde, sömürgeci bir imparatorluk dönemi olduğunu belirtir. Endüstri devrimlerinin etkisiyle dünya ekonomisi muazzam büyümüŐ, sanayi mallarının üretimine ayrılan alanların geniŐlemesi ve dünya pazarlarıyla bütünleŐtirilmesi sonucu, bu malların ticaretteki hacmi 1880–1913 arasında yaklaşık üç katına çıkmıştır. Bu dönemde Britanya, dünyanın endüstrileŐmiŐ tek hkim gücü olma özelliğini yitirmiş, yarıŐa başta ABD, Almanya, Fransa olmak üzere diğer endstrileŐmekte olan ülkeler katılmıŐtır. Ekonominin dönüşümü; coğrafi açıdan daha geniş bir tabana yayılması, teknoloji devrimi, kitle pazarının tüketim mallarıyla geniŐlemesi, sermayenin yođunlaŐması, siyaset ve ekonominin giderek artan yakınlaŐması gibi etkilerle, kapitalizmin serbest ticaret ülküsünü kökten sarsmıŐtır. Hobsbawm Şöyle diyor: “1875’ten sonra Şu ya da bu Şekilde devletin ya da kamu otoritesinin yardımı olmadan, özerk ve kendini düzenleyen (Adam Smith’in ünlü ‘gizli el’i) piyasa ekonomisinin etkililiği hakkında Őüpheler duyulmaya baŐlandı. El, her alanda görünür olmaya baŐlıyordu. (1999: 65)

Bu dönemde, Dünya’nın Avrupa ve Amerika kıtası dıŐında kalan dünyanın büyük bölümü, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika, ABD ve Japonya’nın resmi yönetimi ya da gayrı resmi siyasi egemenliği altındadır. (Hobsbawm, 1999: 67-68) Emperyal glerin ekonomik çıkarları ile siyasi hırsları atbaŐı gitmektedir. Devletlerarasındaki siyasi rekabetin ve bu devletlerin sömürgelerdeki giriŐimci gruplarının ara-

sındaki çekifimelerin yoğunlaşması emperyalizmi geliştirdi ve sonunda sömürgeleri paylaşmakta anlaşamayan ‘‘Büyük Devletler’’ arasındaki ihtilaflar, Birinci Dünya Savaşı’nı doğurdu. Bilindiği üzere şeklen de olsa sahip olduğu Ortadoğu petrolleri, demiryolları, telsiz-telgraf hatları, kara ve deniz ticaret yolları ile bu paylaşımın başlıca nesnesi Osmanlı Devlet’iydi. Britanya’nın dünyanın en büyük ekonomisi ve deniz gücü olduğu dönemde, Osmanlı zerine hesabı, kapitülasyonlara dayalı imtiyazların sağladığı faydalarla birlikte, daha çok bu devletin varlığının korunmasına dayanıyordu.

Doğu’nun büyük gücü Rusya’yı sıcak denizlere indirmemek, Britanya’nın en kıymetli mücevheri Hindistan’ı tehlikeye düşürmemek, vb. amaçlar, Britanya önderliğinde diğer Avrupa gclerini de, Kırım Savaşı’nda Rusya’ya karşı Osmanlı safında savaştırdı. Ancak endüstrileşmeyle birlikte emperyalistler arası rekabet kızıştı, gerek ekonomik gerekse de askeri açıdan hızlı ilerlemeler sağlayan Rusya’yı Osmanlı’ya karşı durdurmak son derece gcleşti. Öte yandan büyük bir endüstri devi haline gelen ve bir kara imparatorluğu olduğu halde, Britanya’nın deniz gücünü sarsacak bir hızla donanmasını geliştiren Alman İmparatorluğu’nun Osmanlı zerindeki etkisini giderek gclendirmesi, Britanya’yı çıkarları gereği Rusya’ya yakınlaştırıyordu.

Bu süreçte Britanya’nın Osmanlı politikası değişti ve Osmanlı’nın toprak bütünlüğünün korunması, Londra için birincil önemdeki değerini yitirdi. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan ağır yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti artık paylaşım hesaplarının açık hedefi, Avrupa’nın ‘Hasta Adam’ıydı. Azınlık-

lar sorununu, Avrupa’nın ‘yardımlarıyla’ 1839’da Tanzimat Fermanı, 1856’da Islahat Fermanı’yla açmaya çalışmış olan Osmanlı Devleti’ne artık yardım eli uzatan yoktu. Avrupa kamuoyu koparılan yaygaralarla, Osmanlı’nın, Hıristiyanlara yaptığı zulümlerle inliyordu. Azınlıkların hakları hatta özerklik ve neticesinde de bağımsızlık talepleri karşılanmalıydı. Osmanlı tebaasından sayılan azınlıklar, teorik düzlemde 1789 Büyük Fransız Devrimi’nden, pratikte de 1848 devrimlerinden ve yeni tip milliyetçilik cereyanından büyük lcde etkilendiler. (Hobsbawm, 1993: 125-126) Bu süreçte kiliselerin rolü de, birer kültür taşıyıcısı ve eğitim kurumu olarak çarpıcıdır. ⁴

Gerek Balkanlarda gerekse de Doğu Anadolu’da kiliseler, etnik unsurlara değil, dini unsurlara göre biçimlenmiş Osmanlı Devleti’nin siyasi ve idari yapılanmasında, ‘milli bilinci’, etnik temellere dayalı olarak, yüzlerce yıl bünyelerinde taşıdılar. Emperyalist devletlerin kışkırtmalarıyla birlikte alevlenen Balkan halkları ve Doğu Anadolu Ermenileri, Fransız Devrimi’nin aksine, dinsel dogmaya önemli bir düşmanlık beslemediler ve boyunduruğunda buldukları Müslüman bir devletten kurtuluşun anah-tarını, halkın dini duygularını domine etmedeki iktidarı sebebiyle, kilisede gördüler. Bu yüzden de milliyetçi örgütler, kiliseyle aralarındaki ilişkiyi genellikle sıcak tuttular ya da en azından düşmanca görmediler. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı’nda görüleceği üzere Daşnaklar, Hıncaklar gibi sosyalist/milliyetçi Ermeni rgtleri kiliseleriyle birleştiler ve

⁴ Ulus devletlerin inşası ve yeni tip milliyetçilik hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hobsbawm, s.159–182.

bağımsız devlet idealleri uğruna, emperyalist orduların emri altına girdiler.

Anglosakson liberalizmi ve Protestan ahlâkın, dünya üzerine girişilen bu egemenlik oyununda sadece birbirlerinin en büyük destekçileri değil, aynı zamanda bu dönemin en başarılı, en verimli birlikteliğini de sergilemiş oldukları ifade edilir. Yeni sömürgeciliğin ruhunu, Katolik Cizvitler, Fransiskanlar, Lazaristlerden ziyade, Britanya İmparatorluğu ve ABD emperyalizminin başı çektiği ve onların peşi sıra hedef ülkelere sızan Protestan misyonlarında aramak gerekir.⁵ Ni-yazi Berkes, “Patrikhane ve Ekümenik-

⁵ Ortaylı, İmparatorluğun eğitim hayatında en faal unsurun Amerikan misyon okulları olduğunu belirtiyor. Bu okulların sayısının, 20.yy.ın başında 400 civarında olduğunu ve Ermeni ve Hıristiyan Arap nüfus arasında Protestanlığı yayabildiklerini söylüyor. Balkanlar gibi henüz ulusal bilincin gelişmediği bu bölgelerde misyoner eğitimin Balkanların aksine başarılı olduğunu da ekliyor. Bkz. Ortaylı, s.140–141. İngiliz Konsolosluklarının Osmanlı İmparatorluğu’ndaki emperyalist işlevleri hakkında bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s.160–163, 168, 174, 179, 201, 211–213. Osmanlı’daki “Azlık ve Yabancı Mektepleri ve Müesseseleri” ve “Yabancı Kültür Teşekkülleri ve Müesseseleri” hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi, İstanbul: Eser Kültür Yayınları, Cilt 1–2, s.725–785, 803–815. Hobsbawm, 1876–1902 arasının Protestan misyonerliğinin tepe noktasını oluşturduğunu söyler. Ancak yazar misyonerliğin hiçbir biçimde emperyalist politikaların bir mimesili olmadığını belirtir. Ancak burada kanımızca ortaya çıkan paradoksu şu cümlesiyle bir ölçüde kendisi de açığa vurur: ”Ne var ki, Tanrı’nın başarısı, emperyalist ilerlemenin bir işleviydi.”Hobsbawm, s.84.

lik” adlı eserinde, İngilizlerin, Katolikler aleyhine Osmanlı İmparatorluğu’nda nasıl Protestan nüfuzu geliştirmeye ve yaymaya çalıştıklarını, hatta Ortodoks unsurları nasıl himayelerine almaya çalıştıklarını anlatır.(Berkes, 2005:19-23)

Burada dikkat çekilmesi gereken bir hususun da, Protestanlarla bu döneme kadar yakın ilişkisi olmayan Ortodoksların, kısa zaman içinde, onların, bir ekonomik ve siyasi uydusu haline gelmiş olabilecektir.⁶ Bunun Hobsbawm’daki cevabının giderek sağa kayan yeni tipteki milliyetçilikle ilintili olduğunu görebiliriz. Berkes, eserinde bir Rum yazardan şu alıntıyı yapıyor:

İstanbul’un zaptından sonra, Rumlar hayli din özgürlüğüne kavuştular. Bu özgürlüğü, hem eğitsel, hem yurtsever amaçlar için kullanma açıklığı gösterdiler. Her Rum Kilisesi bir gizli okul, her papaz bir öğretmen oldu... Herkesin bildiği olay şudur ki, Rum Kilisesi olmasaydı bir Yunan ihtilali ve bir Yunan bağımsızlığı olamazdı. Bu olay bize Rum milletinin neden kiliselerine bu kadar bağlı olduğunun nedenini de gösterir.

Aynı hususta Osman Ergin’in üç ciltlik “Türk Maarif Tarihi” adlı eseri de önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Berkes’in alıntısına temel olacak faaliyetlerin ayrıntılarını, söz konusu eserin, özellikle Ermeni ve Rum kilise ve mek-

⁶ Shaw, Protestanların başlattıkları Ermeni etnik kişiliğini özendiren, dil ve tarih çalışmalarının ve bu milleti koruyucu tutumlarının, Ermeni milliyetçi duygusuna destek olduğunu belirtmektedir. Bu misyoner çalışmalarının ayrıntıları için bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, İstanbul: E Yayınları, 2006, Cilt 2, s.163–164.

tepleriyle ilgili satırlarında tespit etmek mümkündür. (Ergin, 1977: 739, 750-760)⁷

Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu'nun azınlıkları, kiliselerinin ve her türlü kültürel teşekküllerinin uzun zamana yayılan faaliyetleri sayesinde "kimliklerini" korumuş ve geliştirmeyi başarmıştır. Böylelikle, yeni sömürgecilikle birlikte, merkezden çevre ülkelere doğru yayılan milliyetçilik, geleneksel dini önderlerin dirençlerine karşın, tutunabilmiştir.⁸ Farklı din ve etnik kökenlerden oluşan ve siyasi gücünü uluslararası arenada uzun zamandır yitirmiş ancak çıplak bir sömürge ülkesi haline de getiril(e)memiş Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu emperyalizm destekli yeni milliyetçiliğin doğurduğu trajik sonuçlar olacaktır. 19.yy.

⁷ Aynı zamanda Protestan ve Katolik müesseselerinin tarihi, teşkilatlanma yapısı, ekonomik dayanakları, sömürge faaliyetleri ve birbirleriyle rekabeti açısından da bkz. s.803-815. Ayrıca kilise ve milliyetçilik arasındaki bağ için bkz. François Georgeon, Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s.2.

⁸ İlber Ortaylı, geleneksel eğitimin, gayrimüslim azınlıklar arasındaki yeni burjuvazinin, Avrupa ile ilişkiler ve ulusalcılık gibi olguların iç içe geçtiği bir dönemde, ihtiyaçları karşılamaktan uzak olduğunu belirtir. Bu sebeple azınlıklar, Yahudi din adamlarının tepkisine rağmen laik nitelikli eğitim veren Alyans okulları gibi, kendi laik okullarını açmaya başlamışlardır, der. Ortaylı ayrıca, Balkanların diğer bölgelere göre, azınlıkların laik eğitim ve uluslaşma sürecinde diğer bölgelere göre üstünlüğünü belirtiyor. Bkz. İlber Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul: Hil Yayın, 1983, s.139-140. Misyon okullarının başarısı ve Osmanlı Devleti'ne zararları hakkında ayrıca bkz. Shaw, s.146, 148.

sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar karışıklıkların hiç bitmediği Balkanlar, görece az nüfuslu ve küçük bir toprak üstünde yaşayan etnik unsurların, ulusal kiliselerinin de desteğiyle geliştirdiği, ayrılıkçı bir milliyetçilik modeli oluşturur. Tarihi, kültürel, ekonomik, siyasi, etnik niteliklerin kaynaşıp -Fransa, Almanya, İtalya örneklerinde olduğu gibi- yeni bir ulus devlet yaratması yerine, özellikle etnik ve dilsel farklılıkların bölünmeye hizmet ettiği yeni tip bir milliyetçilik.

Osmanlı'nın muazzam savaş makinesinin eski caydırıcılığını yitirmesinin ve giderek gözden düşmesinin temelinde, Avrupa'da yüzyıllardır yaşanan gelişmeler ve Osmanlı'nın bu gelişmelere ayak uyduramaması bulunmaktaydı. Avrupa'nın ilerlemesi 18.yy.dan itibaren hız kazandı ve bilimsel devrimleri, sanayi devrimleri ve teknolojik gelişmeler izledi. Osmanlı ise, geleneksel reform hareketlerini bir yana bırakarak, II. Mahmud'la (1808-1839) birlikte 19.yy.ın hemen başlarında, bir türlü ayak uyduramayacağı ve genellikle dinsel referanslı güçlü muhalefetlerin tehdidiyle karşılaşacağı, istese de istemese de nefes nefese peşinden sürüklenmek zorunda kaldığı "yenileşme" hareketlerine girişti. (Ortaylı, 1985: 137)

3 Kasım 1839'da Topkapı Sarayı'nın altındaki Gülhane alanında Mustafa Reşit Paşa'nın okuduğu padişah fermanıyla açılan ve II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar süren Tanzimat Çağı ise, yenileşme hareketlerinin kapsamını tüm Osmanlı kurumlarına varıncaya dek genişletti. (Shaw, 2006: 86-216) 1876 yılında tahta çıkan ve 1909'da "31 Mart Vakası" olarak bilinen gerici ayaklanmanın bastırılmasının ardından tahttan in-

dirilen II. Abdülhamid de, birçok bakımdan bu yenilefme hareketlerinin takipçisi olmuştur.⁹ (Kılıçbay, 1985: 152) Ancak Osmanlı'nın yıkılıfına kadar süren II. Meşrutiyet dönemi de (1908–1922) dahil olmak üzere hiçbir yenilefme hareketi, Osmanlı'yı Avrupa'nın karşısında eşit muamele gören bir devlet konumuna yükseltmeyi başaramadı. Hatta İttihat ve Terakki'nin, I.Dünya Savaşı sırasında, yüzlerce yıldır Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi bağımsızlığını ayaklar altına alan Kapitülasyonları, tek taraflı olarak kaldırdığını açıklamasından, müttefiki Almanya bile, emperyal çıkarları tehlikeye girdiği için rahatsız olmuştı. (Akşin, 2006: 411) 1908 Jön Türk Devrimi ve II. Meşrutiyet'in kazanımlarını, Mustafa Kemal önderliğinde Bağımsızlık Savaşı'nı kazanan yeni Türkiye Cumhuriyeti değerlendirebilecekti.

İlber Ortaylı, Osmanlı'nın modernleşme çıkmazını şöyle özetlemektedir: “19. Yüzyıl dünyasının gerektirdiği siyasi ve idari yapıyı kurmak için çabalayan reformcular, çağlarına uygun olmayan bir iktisadi alt yapı devralmışlardı. Bir başka deyişle; dünya görüşleri ve uygarlık anlayışları ve devlet geleneklerinin onlara gösterdiği yol, iktisadi engelleri aşamıyordu. Geciken Osmanlı modernleşmesinin çıkmazı buydu.” (1983: 169)

Bir yanda sömürgecinin karşı konulamaz askeri, siyasi ve ekonomik gücünü adapte etme zorunluluğu, öte yanda ise,

imparatorluğun temelindeki İslami harıcı, kâfirlerin her yönden sızan güçlü ve ayrılıkçı etkisinden koruma gerekliliği; Osmanlı'nın, Hobsbawm'nın “İmparatorluk Çağı” olarak adlandırdığı dönemde, siyasi geleceğini kesin olarak belirleyecek bir hal almıştır. Bu yüzden de acelesi olan Osmanlı'da “Batılılaşma”, nerdeyse her alanda sergilenen bir ithal seferberliği görünümündedir. Fakat emperyal çıkarlarından zerre kadar taviz vermeye yanaşmayan Batı'nın karşısında “Batılılaşmak” ise neredeyse imkânsızdır.

Batı'nın Osmanlı'dan talepleri zaman içinde bir kısır döngü yaratmıştı. Gayrimüslim tebaa için talep edilen her reformu, önce özerklik sonra da bağımsızlık mücadeleleri izliyordu. Bitmeyen çete faaliyetleri, irili ufaklı savaşlar, ardından gelen savaş tazminatları, sürekli elden ya da kontrolden çıkan toprakların yarattığı mali kayıplar, Büyük Güçler'in her seferinde türlü türlü tavizler kopardıkları konferanslar, hoşlarına gitmeyen durumlarda başvurdukları gövde gösterileri ve dayatmaları... Osmanlı ise, Batı'ya rağmen Batılılaşmasının yarattığı paradoksal duruma cevaben, halifelik makamını, özellikle II. Abdülhamid'in siyasi manevraları ve müttefiki Alman İmparatoru II. Wilhelm'in de desteğiyle, uluslararası bir denge siyasetinde koz olarak kullanma yoluna gitmiştir.¹⁰

⁹ Mehmet Ali Kılıçbay, istibdat döneminin çok ilginç bir biçimde Osmanlı batılılaşmasının en yoğun dönemi olduğunu belirtir. Bu paradoksal görünen durumun başlıca sebebi, istibdadın azimli bir muhalefet ortaya çıkarmasıdır.

¹⁰ Ortaylı, Hilafet unvanının ısrarla kullanılmasının 1789 “Aynalı Kavak Tenkidnamesi” ile başladığını söyler. Osmanlı Hükümdarı, Kırım elden çıktığı halde buradaki Müslüman nüfuz üzerindeki hilafetten kaynaklanan dini haklarının korunmasına çalışmaktadır. 19.yy.da halifelik unvanı, hem halk hem de tüm dünya Müslümanları tarafından benimsenmiştir. Ancak Ortaylı, özel-

Kısaca, Batı'nın çok korktuğu "Panislamizm", gerçekte yine Büyük Güçler'in ve başta da Rusya'nın Panslavizm akımına bir tepki olarak doğmuştur derssek çok yanıltıcı olmayacaktır.¹¹ Özellikle Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumayı uzun yıllar dış politikasının başat unsurlarından biri olarak benimseyen İngiltere'nin, Rusya ile yakınlaşmasının ertesinde, bu politikasını eskisi kadar önemsememesi, Osmanlı'yı Büyük Güçler karşısında çaresiz bırakmış ve bir anlamda izole etmiştir.

II. Abdülhamid'in dış politikası gibi, sınırları içinde kurduğu istibdat rejiminin de, söz konusu izolasyona ve Büyük Güçler'in emperyal emellerine verilmiş bir cevap olduğunu söylemek sanırız yanlış olmayacaktır. Bu dönemin yarattığı başta siyasi sonuçların yarar ve zararları,

likle II. Abdülhamid'in halifelikten kaynaklanan "Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi" unvanını ısrarla kullandığını belirtmekte ve padişahın, siyasi amaçlarla, İngiltere ve Rusya İmparatorluğu'na ait topraklardaki Müslüman halkların üzerinde ruhani otoritesini devam ettirmek peşinde olduğunu söylemektedir. Bkz. Ortaylı, s.128-129.

¹¹ Georgeon, Panislamizm ve Pantürkizm'in birlikte geliştiğini ve birbirini hiç dışlamadığını söylediikten sonra, Pantürkizm'in özellikle Rusların Kafkasya ve Orta Asya'da giriştikleri fetih siyasetine bir tepki ve Panslavizm'e karşı bir muhalefet hareketi olarak görünmekte olduğunu belirtir. Bkz. Georgeon, Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930), s.5-6. Ayrıca Takvimi Vekayi'deki hilafete dair haberleri değerlendiren Koloğlu, halifelik siyasetinin pasif yapılı bir siyaset olduğunu haberlerden örnekler vererek söyler. Bkz. Orhan Koloğlu, Takvimi Vekayi Türk Basınında 150 Yıl 1831-1981, Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, s.80-84.

son zamanlarda yapılan yeni araştırmalarla birlikte, farklı bir perspektif kazanmaya başlamıştır. "Ulu Hakan"- "Kızıl Sultan" ikiliği, artık Abdülhamid tartışmalarının ana eksenini belirlemiyor.¹² Kanımızca, Türkiye'nin, Batı'ya rağmen sürdürdüğü "Batılılaşma" serüveni neticelenmediği müddetçe, özellikle Tanzimat, II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki dönemleri aynı yoğunlukla incelenmeye, irdelenmeye devam edecektir. Bunun başlıca sebebi, II. Abdülhamid döneminin, günümüzde bile sadece tarih biliminin değil, belki de daha çok, güncel siyasetin konusu olmasıdır.

Sansür denilince ilk akla gelen Osmanlı Sultanı, toplumsal belleğimizde yerini halen saptayamadığımız II. Abdülhamid'dir.¹³ Uyguladığı reformlarla Tanzimatçıların devamı; emperyalizmle mücadelesinde yönettiği devletin gücünü aşan kurnaz bir politikacı; çağın koşullarını anlamayan bir gerici; reformların içini boşaltarak ülkeyi emperyalizmin oyuncuğu haline getiren bir hain; bir katil ya da bir ulu hakan... Bugüne kadar kendisi hakkında birçok tanımlama yapılmıştır. Abdülhamid'in gerçekte kim olduğunu tartışmak her ne kadar makalemizin sınırlarını ve amacını aşsa da, 33 yıllık uzun iktidar döneminde (1876-1909) basın alanındaki uygulamalarını izleyerek tarihsel rolüne de bir anlamda değinmiş olacağız.

¹² Benzer fikirler için bkz. Erol Üyepazarcı'nın çevirenin önsözü bölümü. Paul Fesch, Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul, İstanbul: Pera, 1999, s.XIII-XXI.

¹³ Erol Üyepazarcı, Yalçın Küçük'ün, "...devrimci olmak açısından II. Mahmud ile Kemal Atatürk arasında II. Abdülhamid vardır" sözünün önemli bir varsayım olduğunu söylüyor. Bkz. Üyepazarcı, s.XX.

II. Abdülhamit'ten Önce Osmanlı'da Basın Sansürü¹⁴

II. Abdülhamid, sansür konusunda ilk akla gelen Osmanlı sultanıdır. Hüse-

¹⁴ Sansürün, dar ve geniş olmak üzere iki tārifi bulunmaktadır. Dar anlamıyla sansür, herhangi bir haber, fikir ya da sanatsal bir ifadenin yayınlanmadan önce devletin yetkili organları tarafından muayeneden geçirilmesi, zararlı görünen yerlerinin kırpılarak onaylanması ya da hepten yasaklanması anlamına gelir. Ancak geniş anlamıyla, yayımlanmadan önce bir muayene söz konusu olmadığı hallerde bile, devletin her türlü baskısını ve ifadeyi engelleyici yasaklamalarını ifade eder. Hasan Refik Ertuğ; "bilimsel açıdan sansür, fikirlerin ve haberlerin toplanması ve yayılması hareketlerine karşı yöneltilen bütün engellemelerdir" der. Hasan Refik Ertuğ, Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi, İstanbul: İ.Ü.İ.F.G.E., 1970, s.198-203. Ayrıca bkz. Encyclopedia International, Cilt 4, s.205 ve New Grolier Multimedia Encyclopedia'nın ilgili maddesi. Ayrıca Kabacalı, s. 5-10. Bu noktada Ali Birinci'nin, Alpay Kabacalı'nın adı geçen eserini yermek amacıyla kaleme aldığı makaledeki sansür tanımını yetersiz kalmaktadır. Sayın Birinci makalesinde, görebildiği en geniş tanımın, yukarıda bizim en dar olarak verdiğimiz tanım olduğunu söylüyor. Bkz. Ali Birinci, Kebikeç, Hassas Bir Mevzuda Hassasiyetten Uzak Bir Kitap: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü, Ankara: Kebikeç Yayınları, Yıl 1, Sayı 1, 1995, s.92-93. Sansür kavramının modern karakteri ve Abdülhamid sansürünün önceki dönem yasaklarından farkı hakkında faydalı bir tartışma için Şükrü Hanioglu'nun Fatmagül Demirel'in kitabına yazdığı sunuş bölümü ve aynı eserin sonuç bölümüne bakılabilir. Fatmagül Demirel, II. Abdülhamid Döneminde Sansür, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2007, s.11-19, 153-154.

yin Cahit Yalçın, Türk basının tarihinde II. Abdülhamid dönemi basın sansürünün önemli bir yer alması gerektiğini ifade etmiştir. (Yalçın, 2002: 118) Elbette bu fikre katılmamak mümkün değil. Ancak, Cevdet Kudret'in de ifade ettiği gibi, Abdülhamid'in bu konuda kendinden önceki kuşağın zengin birikiminin mirasçısı konumunda olduğunu hatırlatmakta da fayda var. (Kudret, 1977: 5) Sultan, bu mirası 33 yıllık uzun iktidarı süresince modernleştirmiş, kurumsal-laştırmış ve iktidarının etkin bir gücü haline getirmiştir. (Demirel, 2007: 153-154) Ancak Abdülhamid'in basın rejiminden önce, devraldığı mirası özetlemek, Türkiye'deki ilk basın yasaklarına değinmek lazımdır.

Gazete de diğer Batı kurumlarına benzer şekilde, gecikmiş -200 sene kadar bir ithal üründür. Geleneksel kamuoyu oluşturma araçlarının başında gelen kiliselere, Avrupa'da uzun yıllardır gazeteler de eşlik etmektedir. Gazetelerin ilk çıkış amaçlarına ve işlevlerine bakıldığında daha çok iktisadi yönelimli olduklarını söylemek doğru olsa da, zaman içinde toplumu ilgilendiren her türlü meselenin şiddetle tartışıldığı bir mecra, bir kamuoyu oluşturma aracı halini almıştır. (Ataman, 2003: 49-50) Palmira Brummett, II. Meşrutiyet ve Fransız Devrimi gazeteciliğinin, bu konuya ilişkin olarak, ortak yanlarını şöyle özetliyor: (Brummett, 2003:58-59) "İstanbul'daki gazeteciler, devrim sürecindeki Paris gazetecileri gibi, kamuoyunu oluşturan çok önemli bir gruptu; ideolojiyi yayar ve yansıtırlardı."

Modern çağın laik imparatorluklarında, farklı siyasi kamplar, çoktandır kendilerini halka gazeteleriyle anlat-

maktadır. Avrupa modelini aynen takip etmeyen Rusya ve Japonya gibi, demokrasi ve laiklik konusunda direnç gösteren daha geleneksel toplumlarda da, gazetelerin sansüre rağmen toplumun dönüşümünde önemli rolleri olmuştur. Osmanlı da ise, kiliseler ve misyoner örgütleriyle birlikte, azınlıkların bağımsızlık mücadelelerinde, gerek Avrupa'dan Osmanlı'ya giren gazetelerin, gerekse de bir süredir azınlıkların kendi çıkardıkları yayın organlarının etkisinin küçümsenmeyecek kadar çok olduğu bilinir. (Koloğlu, 1981: 13)

Türkiye'de, Fransız Elçiliği tarafından yayınlanan ilk süreli yayın olan "Bulletin de Nouvelles'ten (1795) sonra 22 ayrı dilde onlarca gazete Osmanlı topraklarında yayınlanmıştır. (Alemdar, 1998: 38) Savaşların, ayaklanmaların, karışıklıkların birbirini izlediği yıllarda, Osmanlı'nın yenilikçi Padişahı II. Mahmud, Batı'nın bu ülke topraklarına çoktan sızmış ve etkin bir güç haline gelmiş bu aracını da benimsemenin zamanı geldiğini anlar.¹⁵ Böylece, devletin ilk

¹⁵ Yakın yıllarda II. Mahmud'un idrakini kuvvetlendiren iki önemli olay vardır. Birincisi, birbirleriyle bağıntılı olan Yunan isyanı, 1827 Navarin baskını, 1828-1829 Rus Savaşı ve Yunanistan'ın bağımsızlığı sürecinde İzmir'de yayınlanan Fransız kolonisinin yayınladığı gazetelerin tutumlarıdır. Bu süreçte Osmanlı'yı hararetle savunan Alexandre Blacque'in yazdığı gazetelerin olumlu etkisi ve basının gücü görülmüştür. Ancak kapitülasyonlara dayanarak Fransız Elçiliğinin Blacque'in Spectateur Oriental gazetesini kapatması ve Osmanlı Devleti'ni baskı altına alması rahatsız edici olmuş, devleti yeni çözümlere sevk etmiştir. İkincisi de Vekayi el-Mısıriye adıyla 1828 yılında Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın çıkardığı yarısı Türkçe ya-

resmi gazetesi Takvimi Vekayi, 1 Kasım 1831'de yayın hayatına başlar.

Takvimi Vekayi, Sultan'ın tebaasının ülkede ve dünyada olup bitenden haberdar kılınmasını, yanlış haberlerin devletin düzenine zarar vermesinin engellenmesini ve dünyada bilim, sanat, sanayi ve ticari gelişmelerin aktarılmasıyla halkın eğitilmesini amaçlamaktaydı. (Koloğlu, 1981: 2-11) Ayrıca devletin resmi sözcüsü olan gazete, Türkçe hariç Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça ve Farsça olarak da farklı isimlerle yayınlanmıştır. (Kabacalı, 1990: 14; Koloğlu, 1981: 32-44) Beklenti, bir taraftan, devletin resmi politikası doğrultusunda ülkeyi düzenleyebilmesi ve uygun bir kamuoyu yaratabilmesi, diğer taraftan da yabancı devletlere ve kamuoyuna derdini anlatabilmesidir. Ayrıca, II. Mahmud'un ismini bizzat koyduğu Takvimi Vekayi, daha sonra II. Abdülhamid'in geliştireceği ve yaygınlaştıracığı, tartışmasız ortamda "olayları tek bir gerçeğe bağlı olarak açıklamak hedefinin" (Koloğlu, 1981: 9; Jeltjakov, 1979: 46) ilk hamlesi olmuştur denilebilir.

Basını düzenleyen herhangi bir yasanın bulunmamasına rağmen, Takvimi Vekayi, resmi bir organ olarak II. Mahmud'un onayı alınmadan basılamadığı için sansüre tabii olarak değerlendirilebilir. Koloğlu, Osmanlı ordusunun Mısır karşısında aldığı yenilginin gazetede yer almadığını, Mısır'la bir sorun olduğunun ancak bir süre sonra Padişah'ın Mehmet Ali Paşa'yı affettiği açıklamasıyla halka

rısı Arapça gazetesinin Paşa'ya faydalarıdır. A.D.Jeltjakov, Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, 1979, s.45. Ayrıca bkz. Demirel, s.27-29.

aktarıldığını yazmaktadır. (1981: 71-74)

Geç kalan modernliğin ve Batı'ya rağmen Batılılaşmanın dayattığı ithaller, biraz da içerdeki gelenekçi muhalefeti yatıştırmak amacıyla, ister istemez ithal edilen kurumların alaturkalaşmasına neden olmaktadır. Buna rağmen gazete ne istendiği gibi tek sesli olarak kalmış, ne de eğitsel rolünü sürütmesiz bir ortamda yerine getirebilmiştir. Batının kurumlarını şeklen taklit edip, içeriğini ise arzu edildiği gibi tasarlamak mümkün olmamıştır. Osmanlı'da gazetelerin modern anlamıyla birer gazete haline dönüşmeye başlamalarıyla; yani çeşitlenip, çoğalıp, farklı fikirleri de tartışmaya açtıkça sınırlamalar, yasaklar ve sansür de devreye girmiştir. Ülkede, hali hazırda gazetelerden önce de, matbaaları ilgilendiren sınırlamalar ve sansür uygulamaları bulunmaktadır. "Osmanlı Devleti'nde sansürün ilk kez görülmesi, matbaanın ülkeye girişi ile ortaya çıkmışsa da, gerçek anlamdaki uygulamalar, Tanzimat dönemi ile başlamıştır." (Demirel, 2007: 23)

İlk Türkçe kitap basan Müteferrika Matbaası'nın kuruluşundan (1727) önce azınlıkların Arap harfleriyle kitap basmalarını koşuluyla matbaa açmalarına izin veriliyordu. Buna rağmen Hıristiyanlıkla ilgili kitapları Osmanlıcaya çevirip yayınladığı anlaşılan Cizvitlerin matbaasının, 18.yy başlarında birçok kez kapatıldığı yazılmaktadır. Ayrıca Katoliklerin Ermeniler arasında yayılmasıyla ilgili girişimlerini engellemek için II. Mustafa da bir matbaa yasağı çıkarmıştır.¹⁶ (Ka-

bacalı, 1990: 10-12) Bununla birlikte Müteferrika Matbaası'nın da, Şeyhülislamın matbaayla ilgili fetvasında görülebildiği üzere dinen bir sakınca görmemesine rağmen, dini içeriği olan yazılar basması yasaktı. Basılması planlanan bütün eserler, ulema ve kadırlardan oluşan dört kişilik bir heyet tarafından denetlenecek ve düzeltilecekti.¹⁷ (Babinger, 2004: 13-14)

Osmanlı'da uzun süre Türkçe basım yapan özel matbaa girişimi olmadığından, bu alanda hukuki bir düzenlemeye de gerek duyulmadığı belirtilmektedir. (Demirel, 2007: 26) Basım ve basın alanında ilk hukuki düzenleme olarak kabul edilen 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi'ne kadar, matbaayla ilgili 1840-1857 yılları arasında çıkmış yedi irade göze çarpmaktadır. Fark edileceği üzere bu iradeler, II. Mahmud'un tahtta bulunduğu yıllarda değil, Tanzimat döneminde çıkartılmıştır. Tanzimat dönemi, genel olarak, adli, hukuki, idari, sosyal, mali, dini, vs. her alanda reformların, düzenlemelerin yürürlüğe sokulduğu yıllardır. Konumuz olan iradeler ise, kitap tabettirmeden önce padişahın izin alınması, söz konusu dönemde sayıları artan ruhsatsız matbaaların ellerine geçeni basmalarının önüne geçilmesi, bu matbaaların bastığı kitaplar yüzünden işleri azalan devlet matbaasının zarar etmemesi ve Darülfünun'da okutturulacak kitapların tetkik edilme-

Fransızlar ve Cizvitleri nasıl rahatsız ettiğinden bahseder. Franz Babinger, 18.Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat, Müteferrika ve Osmanlı Matbaası, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s.8

¹⁶ Babinger ayrıca, Protestan ve Ortodoks Rum kiliselerini birleştirme girişiminin öncüsü İstanbul Patriği Kyrillos Lukarias'ın İngiltere'den getirdiği matbaadan ve bunun

¹⁷ Kabacalı bu yasağın III. Selim döneminde, 1803 yılında basılan ilk din kitabı "Risale-i Birgivi" ile kalktığını söylemektedir. Bkz. Kabacalı, s.12.

si gibi amaçlarla ıkartılmiflardı. (İskit, 1939: 837-845, 8-10)

19.yy.ın ilk yarısı biterken matbaalarla birlikte ülkede çıkan gazetelerin de sayısının artığı görülüyor. Takvimi Vekayi'ye, 1840'da gazete çıkarma imtiyazı alan "Morning Herald"ın İstanbul muhabirliğini de yapan İngiliz William Churchill'in, reklam ve devletten aldığı dentiyile çıkardığı yarı resmi gazetesi Ceride-i Havadis eklenmiştir. Bunun dışındaki gazeteler ise yabancı dillerde yayınlanmaktadır.

İzinsiz açılan matbaaların sayısının da bu dönemde arttığı tespit edilmiştir. 1857'de diğer alanlarda olduğu gibi basım alanında da, bu sektördeki gelişmelere paralel, daha kapsamlı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuş olmalıdır ki, ilk matbaa nizamnamesi hazırlanmış ve 8 şubat 1857'de yürürlüğe girmiştir. Daha çok kitap ve risale basımıyla ilgili olan bu nizamnameden amaç, matbaaların denetim altına alınması, ruhsatsız çalışmalarının engellenmesi ve basacakları her şeyden önce izin almalarının sağlanmasıdır. Nizamname, yabancıların da ancak Hariciye Nezareti'nden ruhsat alarak gazete ıkartabileceklerini belirtmiştir. Kurallara uymayanların matbaalarının kapatılacağı ve sorumluların da crmlerinin derecesine göre cezalandırılacakları belirtilmiştir. (İskit, 1939: 846-847) 1858 yılının Ceza Kanunu'nda ise yasaklar ve uygulanacak yaptırımlar 3 maddeyle daha belirgin kılınmıştır. (İskit, 1939: 846, 10-11, 19; Topuz, 2003: 44; Kabacalı, 1990: 18-20; Demirel, 2007: 30; Koloğlu, 2006: 59)

Yazımızın başında da belirttiğimiz gibi ilk basın kanunu ise, Fransız Basın Yasası'ndan devşirilen ve Abdülmecid'in 1861'deki ölümü üzerine tahta geçen

kardeşi Abdülaziz döneminde (1861-1876) hazırlanan 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi'dir. Bu nizamname yürürlüğe girmeden önce Türk Basını'nda gerçekleşen en büyük yenilik Agh Efendi ve şinasi'yle başlayan ilk özel gazetecilik girişimleridir. Agh Efendi, gazetesini yayınlatabilmek amacıyla, 1860 yılında, o yıllardaki usule göre önce Maarifi Umumiye Nezareti'ne (Eğitim Bakanlığı) başvurmuş, sonra da başvuru belgesi burada onaylanarak Sadaret eliyle Meclisi Vükela'ya (Bakanlar Kurulu) gönderilmiş ve müsaade oradan çıkmıştır. (İskit, 1939: 14-15)

1862'de şinasi Tercüman-ı Ahval'den ayrılarak kendi gazetesi Tasvir-i Efkâr'ı kurmuştur. Basında rekabet artmış, reformların yarattığı Türk aydını, ülkesinin geleceğinde söz sahibi olmak için ilk atılımlarını yapmaya başlamıştır. Bu uğurda halkı bilgilendirmek, aydınlatmak ve kamuoyu oluşturmak adına, ülke sorunlarını dile getiren ve zaman zaman devlet politikasıyla uyumayan yayınlarıyla cesur girişimlerde bulunmuşlardır. Bu aydınlar daha sonra Yeni Osmanlılar adıyla anılacak ve yurtdışına kaçarak zamanla şiddetlendirecekleri muhalefetlerini, gazetecilik faaliyetleriyle sürdürecek ilk Jn Türk kuşağını oluşturacaklardır. 1864 Nizamnamesi'nin basındaki hareketliliğin ve giderek dozajı artan muhalefetin neticesinde ortaya çıktığı söylenmiştir. (İskit, 1939: 17; Topuz, 2003: 44; Kabacalı, 1990: 26; Demirel, 2007: 33)

Söz konusu nizamnamede bir sansür düzenlemesi yoktur. Ancak gazete çıkartmak ruhsata tabidir ve bu ruhsat her an geri alınabilecek mahiyettedir. Bu kanunla ihdas edilen Matbuat Müdürlüğü'ne, gazetenin bir nüshası im-

zalanarak verilecek ve satifa çıkan gazeteler bu imzalı nüşanın kopyaları olacaktır. Basın suçları ve cezaları da yine yasada tespit edilmiştir. Gazetelerin geçici ya da süresiz kapatılmalarına Meclisi Ahkâmı Adliye ve bazı basit suçlarla ilgili davalarına da Zaptiye ve Polis Mahkemesi karar verebilmektedir. İlave-ten, gazetecinin kararı temyiz etme şansı yoktur.¹⁸ (İskit, 1939: 691-695; İnuğur, 1993: 201; Kabacalı, 1990: 26; Topuz, 2003: 44, Demirel, 2007: 32) Velhasıl, ziyadesiyle sıkı, yasaklarla dolu bir kanun olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

1909'a kadar yürürlükte kalacak olan bu kanundaki yasaklar bile bir süre sonra hükümete yeterli gelmediğinden, 1867 yılında yayınlanan Âli Kararname ile idare, basına karşı elini daha da kuvvetlendirecektir. Kararname, özellikle Girit İsyanı'nda izlediği politika nedeniyle şiddetle eleştirilen Sadrazam Âli Paşa'nın muhalefetten kurtulma çabası olarak gözükmüştür. Kabacalı, Ali Suavi'nin dönemin en etkin yayınlardan biri olan Muhbir Gazetesi'nde, Girit'te baskı ve tehdit altında kalan Müslümanlar için yardım kampanyası başlatmasını ve bunda başarı göstermesinin, hükümet tarafından bir meydan okuma olarak algılandığını belirtir.¹⁹ (Kabacalı, 1990: 28)

¹⁸ Ayrıca II. Mahmud'un ilk olarak kurduğu ve Tanzimat döneminde yasama kurumlarının çekirdeğini oluşturacak olan Meclisi Ahkâm-ı Adliye'nin ortaya çıkışı ve dönüşümü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, s.110-115.

¹⁹ İskit, "İlk Opinyon Gazeteleri ve Tenkidkar Neşriyat" başlıklı bölümde bunun sebeplerini biraz daha ayrıntılı vermektedir. Ayrıca Jelyakov, Muhbir ve Tasvir-i Efkâr'ın, sadece Girit meselesinde değil aynı zamanda

İnuğur ve Topuz aynı ifadeyi kullanarak, Namık Kemal'in Tasvir-i Efkâr'da yayınladığı ve Mısır sorununu irdelediği "Şark Meselesi" isimli makalenin bardağı taşıran son damla olduğunu söylemektedir. (İnuğur, 1993: 205; Topuz, 2003: 46; Tevfik, 2006: 46-49)

İşte Sadrazam Âli Paşa'nın, henüz üç yaşını doldurmamış Matbuat Kanunu'nu bir anlamda 'bypass' eden ve Türk Basın hayatında bugüne kadar bir kara leke olarak anılan kararnamesi bu koşullarda yürürlüğe girmiştir. Kararnamenin etkisini Enver Ziya Karal şöyle ifade ediyor: "Babiâli, bir kararname ile devletin menfaatine zararlı şekilde neşriyat yapan gazeteleri geçici veya müddetsiz olarak idareten kapatmak yetkisini elde etti. Bu suretle, basın hürriyeti ve teminatı ortadan kalkmış oldu" (Karal, : 218) Hâlbuki bu kararnameden önce de bir basın hürriyetinden söz etmek mümkün değildir, gazeteler tatil ediliyor ya da kapatılıyordu. Muhbir Gazetesi, kararname çıkmadan sadece bir hafta önce bile, 8 Mart 1867 tarihinde Belgrat Kalesi'nin bir damla kan dökülmeden Sırlara teslimini eleştiren tutumundan dolayı, Maarifi Umumiye Nazırı'nın (Eğitim Bakanı) emriyle hemen ertesi gün kapatılmıştı.

16 Mart 1867²⁰ tarihinde yayınlanan

Sırbistan politikasında hükümetin aczini gösterdikleri ve dış güçlerin emperyalist tutumlarına karşı sert bir politika izleyerek kamuoyunu etkiledikleri, böylece bir muhalefet odağı haline geldiklerini yazmaktadır. Bkz. Jelyakov, s.57-58.

²⁰ Bu tarih İskit'te Hicri Takvim'e göre 10 Zilkade 1283 olarak verilmiştir ve Miladi Takvim'e çevirisi 16 Mart 1867'dir. Ancak Demirel, 17 Mart 1867; Kabacalı, 12 Mart 1867; Topuz, 10 Kasım 1867; İnuğur 27 Mart

Âli Kararname, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu, yeni yeni oluşmaya başlayan kamuoyundan saklamak ve muhalefetin tepkisini sıfırlamak amacındaydı. Muhalif basını "düşmanlara fesat aracı olarak birtakım zararlı fikirler ve yanıltıcı haberler yayımlayanlar" (Kabacalı, 1990: 31) olarak tenkit ediyor ve muhakeme edilmeksizin tamamen hükümetçe kapatılabileceğini beyan ediyordu. (İskit, 1939: 26) Söz konusu kararnameyle hükümet, Matbuat Nizamnamesi'yle sınırlı kalmayacağını; hükümetçe cezalandırma ve önleyici tedbirler alma yoluna gidilebileceğini beyan ediyordu. Ancak, bu kararnamenin şartlar dolayısıyla çıkarıldığını, geçici olduğu ve zamanı gelince yürürlükten kaldırılacağı belirtilmişti. Ancak böyle olmadı. Hatta çok kısa ömürlü de olsa, 1876 yılında İskit, Topuz ve İnuğur'un "ilk sansür", Demirel'in "yeni bir sansür", Kabacalı'nın "dar anlamda sansür", Jeltyakov'un "ön sansür" düzenlemesi olarak farklı farklı ifade etme ihtiyacı duydukları yeni bir kararname yayınlandı. (İskit, 1939: 38; Topuz, 2003:47; İnuğur, 1993: 252; Demirel, 2007: 36; Kabacalı, 1990: 44; Jeltyakov, 1979: 92)

1867 ve 1876 tarihlerinde yayınlanan Âli Kararnameler arası dönemde Türk basını açısından çok önemli bir gelişmeyi burada hatırlatmakta fayda vardır. 1865'de, daha sonra "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" olarak anılacak ve Ağâh Efendi, Namık Kemal, Ziya Bey, Ali Suavi gibi muhalif yazarların öncülük ettiği bir hareket doğmuştu. Birincil amaçları, ülkeyi meşrutî bir monarşi haline dönüştürmek ve buna uygun özgürlükçü

bir anayasa hazırlanmasını sağlamaktı. Hücre örgütlenmesi biçiminde çoğalan bu muhalif cemiyetin önde gelen mensupları, deşifre olmaları ve bir yandan da yayınladıkları gazetelerin sürekli baskı altında bulunması, yazı yazmaktan alı konulmaları, bir kısmı halen devlet memuriyetinde buldukları için farklı görevlerle İstanbul'dan uzaklaştırılmaları vb. sebeplerin birleşmesiyle, çareyi Avrupa'ya kaçmakta buldular.

Bu vaka, basın tarihimizdeki en önemli dönemeçlerden birine işaret eder: "1867-1870 yılları arasında, Avrupa'nın değişik şehirlerinde Muhbir, Hürriyet, Ulûm, İttihad gibi gazeteler yayınlayan Yeni Osmanlılar, "sürgünde bir Türkçe basın" ortaya çıkarmıştır." (Demirel, 2007: 35) Muhalefetin bu sert sözcüleri, içerde büyük oranda susturulmuş, kontrol altına alınmış basının aksine, arzu ettikleri gibi özgürce fikirlerini dile getiriyorlardı. Sürgün basınının her nüshası, kapitülasyonlardan yararlanan, dolayısıyla denetlenemeyen yabancı postaneler yoluyla da ülke içine sokuluyorlardı.

Yeni Osmanlıların başlıca finans kaynağı Mustafa Fazıl Paşa'nın,²¹ Avrupa seyahati sırasında Padişah'la anlaşması üzerine, Paşa payitahta avdet etmişti. Böylece sıkıntıya düşen cemiyetin önde gelenleri de 1870 yılının sonundan itibaren ülkeye geri dönmeye başladı. Sadrazam Âli Paşa'nın 1871'deki ölümü üzerine hafifleyen basın üzerindeki baskı da yeni gazetelerin çıkmasına ve hâlihazırda yayınlananların da daha özgürce yayın yapmalarına vesile oldu. Başyazarlığını Namık Kemal'in yaptığı Ahmet Mithat Efendi'nin yönetiminde çıkan İbret Ga-

1867 tarihlerini vermektedir.

²¹ Mısır Valisi İsmail Paşa'nın kardeşidir.

zetesi, bu dönemde muhalefetin merkezi ve radikal Yeni Osmanlıların sözcüsüdür. (Koloğlu, 1985: 83) Kısa tarihinde birkaç kez tatil edilen ve toplam 132 sayı yayınlanabilen İbret Gazetesi, 1873 yılında Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" piyesinin sahnelenmesinden sonra yarattığı kamuoyu etkisinin de endişesiyle, bu olayın üzerinden bir hafta geçmeden, külliye kapatılmıştır. Namık Kemal, Nuri Bey, Ebuzziya Tevfık, Hakkı Efendi ve Ahmet Mithat Efendi tutuklanmış ve daha sonra da sürgün edilmişlerdir.²² (Tevfık, 2006: 437-465) Bu dönemde, Teodor Kasap tarafından çıkarılan ve Türk Basını'nın ilk mizah dergisi olan Diyojen, ardılı Çingiraklı Tatar ve Hayal de dahil olmak üzere birçok başka gazete ve dergi de tatil edilmiş ya da süresiz olarak kapatılmıştır.

Osmanlı Devleti bu dönemde her taraftan kuşatma altındadır. Uluslararası baskı, dozajını sürekli artırmakta; Balkanlar, Büyük Güçler'in müdahaleleri sayesinde, yeni isyan hareketleri ve bağımsızlık talepleriyle kaynamaktadır. Devlet ise mali açıdan son derece zayıftır. Yeni istikrazlar hep eskisini kapatmak için alınır hale gelmiş, yatırımlar yetersiz kalmış, paralar borçların faiz ödemelerinde tükenmiştir. Tanzimat idealinin içinde yer alan iltizam usulünün kaldırılması fikri gerçekleştirilememiş, dolayısıyla düzenli bir vergi reformu yapılamamıştır. Bunlara ilaveten, Abdülaziz, orduyu ve deniz kuvvetlerini geliştirmek için büt-

çenin kaldıramayacağı askeri harcamalar yaparken, devlet, özellikle Balkanlar'dan kaçarak Anadolu'ya sığınan muhacirlerin mali yükünün yarattığı sorumluluğun altında ezilmiştir. 1873-1874 yılını kapsayan büyük kuraklık da Anadolu'yu aç, devleti ise vergisiz bırakarak, kötü gidişata tuz biber ekmiştir. Bu sırada Balkanlar, uzun bir süredir alışılageldiğı üzere kaynamaya devam etmektedir ve ağır vergilere karşı 1875'te önce Hersek'te başlayan isyan hızla Bosna'ya yayılmış, perdenin arkasında olan uluslararası aktörler işler çığırından çıkıyor bahanesiyle hemen sahne almışlardır.

Rus yanlısı tutumuyla bilinen ve "Tanzimat Paşaları"nın sonuncusunun (Âli Paşa) ölümüyle iktidarı devralan kadronun en önemli simalarından olan Mahmud Nedim Paşa, 1871-1876 yılları arasında iki kez sadrazamlık yapmıştır ve ülkenin dış politikasını daha çok Rusya'nın lehine olarak dönüştürmekle suçlanmaktadır. Mahmud Nedim Paşa, söylentilere göre Rus Elçisi İgnatiev'in yönlendirmesiyle, (Georgeon, 2006a: 51) Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerini kısmen durdurmak zorunda olduğunu ilan etmiştir. Bu Avrupa mali çevrelerinde bir infiale yol açmış, özellikle İngiltere'de, liberallerin başı William Gladstone'un bayraktarlığını yaptığı Osmanlı aleyhtarı kampanyalara zemin sağlamıştır. (Georgeon, 2006a: 50-54; Karal, 237-240; Shaw, 2006: 197-206) Bu kampanyaların kamuoyundaki etkisi, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünden yana olan Disraeli Hükümetini, Osmanlı lehine işlere karışmaktan uzak tutmuştur. Rusya'nın böylece eli daha da güçlenmiş ve Sırları kullanarak Balkanlar'da Panslavizm politikaları-

²² Ebuzziya, Ahmet Mithat Efendi'nin olan bitenle alakası olmadığını söylemektedir. Ahmet Mithat Efendi o sıralarda Dağarcık dergisini çıkartmaktadır ve İbret'in yazı işleri ile ilgisi yoktur. Ayrıca bkz. İskit, s.30-33. İnuğur, s.232-233, Koloğlu, s.83-84.

na hız vermiştir. İsyana kısa sürede Sırbistan ve Bulgaristan'a yayılmıştır.

Bunca karışıklık ve kriz ortamında Mahmud Nedim Paşa'ya 1867 tarihli basın kararname si yeterli gelmeyecek ve basının n denetime tabi tutulmasını sağlayacak yeni bir kararname yayınlataca ktır. Bu sırada Bulgaristan bunalımı had safhadadır ve Hıristiyan ve Müslümanlar karşılıklı kırıma başlamış, Avrupa kamuoyu ise Osmanlı Devleti'ni yine barbarlar olarak suçlamış ve sanki sadece Hıristiyanlar katlediliyormuş gibi bir hava yaratmışlardır. Bir yandan da Payitaht huzursuzdur ve Müslüman köylerinden gelen endişe verici haberler İstanbul'u karıştırmıştır. Softalar (medrese ğrencileri) 8 Mayıs 1876'da okullarından çıkmış, hkmeti şiddetle eleştirmiş ve şeyhülislamın görevinden alınmasıyla yetinmeyeceklerini, sadrazamı da istemediklerini Padişah'a duyurmuşlardır. Böylece, 12 Mayıs 1876'da "ilk sansür" kararname sinin yayınlanan Sadrazam, aynı gün görevini Mütercim Rüştü Paşa'ya bırakmak zorunda kaldığından bu sansür kararname sinin ömrü de başlamadan son bulmuştur denilebilir. Yeni sadrazam sansürün kalktığını bildiren yeni kararnameyi 14 Mayıs'ta neştirtmiştir.

İstanbul'da basılan gazetelerin Matbuat Müdürlüğü, vilayetlerde basılanların ise yerel yönetimlerin ilgili mercileri tarafından n denetime tabi tutulmadan basılmasını yasaklayan bu kararnameden önce de basınla ilgili kısıtlayıcı düzenlemeler yapılmıştı. 1874'te gazeteleri mali yönden zorlamak amacıyla pul yapıştırma zorunluluğu getirildi. 1875'te Matbuat Kanunu'na eklenen maddeyle gazetelerin verdiği ilavelerin içeriği kısıtlandı, siyasi makaleler yazmaktan menedildi-

ler. Sansür kararnamesinden hemen önceki günlerde de gazetelere bir dizi yasak tebliğ edildi. Gazetelerin siyasi makale yazmaları, ilave vermeleri hatta mvezzilerin gazetesinin içeriğinden bahsederek satmaları yasaklanmıştı. (İskit, 1939: 34-42; Kabacalı, 1990: 44-47; Koloğlu, 1985: 85-86)

Devletin içinde bulunduğu çıkmaz Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilmesine yol açtı. Liberal fikirleriyle tanınan ve Yeni Osmanlıların manevi lideri olarak görülen ve kabinede bulunan Midhat Paşa ve yeni Seraskerliğe getirilmif Hüseyin Avni Paşa, padişahın hal' edilmesinin baş mimarları arasında gösterilmektedir. (Karal, 104-110; Shaw, 2006: 206-207; Georgeon, 2006a: 52-53) Abdülaziz'in yerine V. Murad padişah oldu. Ancak dertler bitmedi. Abdülaziz, hal'inden birkaç gün sonra, yerleştirildiği Çırağan Sarayı'nda intihar etti. Bir komployla tekrar tahta çıkartılmasının önlenmesi amacıyla, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa'nın bu işte parmağı olduğu söylentileri yayıldı. V. Murad'ın bozuk olan psikolojisinin bu olayla daha da sarsıldığı söylenmektedir. Daha on gün geçmişti ki bu sefer başka bir olay patlak verdi ve siyasi bir kan davasının neticesinde Hüseyin Avni Paşa ve Dışışleri Bakanı Reşit Paşa suikasta kurban gittiler. Anayasaya karşı olan Hüseyin Avni Paşa engeli kalkınca, Midhat Paşa anayasa hazırlıklarına hız verdi. Bu arada Temmuz'da Balkanlar iyice karışmış ve Sırbistan ve Karadağ Osmanlı'ya savaş ilan etmişti. Devlet, yaşanan mali bunalımın altından kalkılmayacak bir haldeydi ve borç ödemelerini durdurduğunu açıkladı. Bu Avrupalılar için kabul edilemezdi.

Üç ay süren padişahlığı döneminde,

V. Murad'ın haleti ruhiyesi ülkeyi idare edecek vaziyette hiç olmadı. Bu sebeple anayasayı ilan edeceğinin garantisini Midhat Paşa'ya vermiş olan şehzade Abdülhamid, Ağustos'un sonunda V. Murad yerine tahta çıkartıldı. V. Murad'ın tahtta bulunduğu bu kısa sürede, ülkenin savaş halinde olması sebebiyle basın üzerinde baskılar devam etmiştir. Hatta bir tembihnameyle, basında hafiyelik kurumunun temelini atıldığı görülmektedir. Yasaklanmış konularda yazanların adefa vatan haini olarak cezalandırılacakları tehdidi de aynı belgede yer almıştır. (İs- kit, 1939: 42)

II. Abdülhamit Döneminde Basın Sansürü

Ahmet Oktay, "Toplumsal Değişme ve Basın" adlı eserine ünlü Sovyet gelişim psikologu Vygotsky'den bir alıntıyla başlıyor: "Sözcükler, yalnızca düşüncenin gelişmesinde değil, bir bütün olarak bilincin tarihsel büyümesinde de merkezi bir rol oynarlar." (1987: 11) Oktay, daha sonraki satırlarında, insanın doğayı ve toplumu yeniden üretmesinde ve dönüştürmesinde bilginin bir önkoşul olduğunu hatırlatmaktadır. Yazar, bu gerçeğin, yöneticilerin neden bilgiyi ve bilme süreçlerini mütemadiyen manipüle etmeye çalıştıklarını açıkladığını düşünmektedir. İşte II. Abdülhamid de, bu yazının ilk satırlarında belirttiğimiz gibi hem döneminin koşulların ürünüdür hem de bir anlamda makamının gerekliliklerini yerine getirdiğini düşünmektedir. Bilgiye, eğitime aç cahil halkını bir baba olarak, kendi bilgi birikimi ve düşünceleri doğrultusunda ve elbette Büyük Osmanlı Devleti'nin bekası için

eğitmeyi kendine önemli bir görev olarak addetmiştir. Sultan, haliyle ve ziyadesiyle, Vygotsky henüz doğmamışken bile, onun yukarıdaki sözlerinin ne anlama geldiğini iyi bilmektedir. Osmanlı Devleti'ni yıkıma uğratacağını düşündüğü her türlü siyasi oyunun, aynı zamanda gazetelerle desteklendiğini görmektedir. Zamanının ağır bilgi bombardımanı, gazetelerin tekelindedir. Ayrıca Sultan, imparatorluğa yönelik tüm siyasi iç ve dış tehditlerin, okuryazar elitlerin önderliğinde tertiplenmekte olduğunu düşünmektedir.

Olayların sıra dışı gelişimi neticesinde ve ancak inanmadığı anayasal monark rolünü sürdüreceğini taahhüt ederek padişah olma şansını yakalayan II. Abdülhamid, daha en başından kontrolü tamamen ele geçirmek için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Georgeon, Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan yaptığı bir alıntıya dikkat çekerek, padişahın Osmanlı'yı kurtarmak konusunda ne kadar da idealist olduğuna işaret eder. (2006a: 46) Hülasa, padişah, cahil halkına tek başına babalık etmek, iyi bildiğini düşündüğü idare becerisini tüm imparatorluğa yayarak devletini güçlendirmek ve geliştirmek istemiştir. Önüne çıkan her engeli de devletin bekasını tehdit ettikleri, yıkmaya çalıştıkları gerekçesiyle bertaraf etmeye çabalamıştır.²³ Abdülhamid üzerine ya-

²³ II. Abdülhamid'in tebaasının cahilliği ve çocuk muamelesi etmek gerekliliği ile ilgili sözleri ve sansürü savunusu için bkz. Haz: Ali Vehbi Bey, Sultan Abdülhamit Siyasi Hatıratı, İstanbul: Hareket Yayınları, 1974, s.104-105. Yönetim anlayışı için ise bkz. Musa Çadircı, Tanzimat'tan Cumhuriyete Ülke Yönetimi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:1, s.225-226.

zılanlarda, padiŝahın, her yerde ya ŝahsına ya da devlete dūŝmanlık besleyenlerin pusu kurduğuna inanacak derecede vesveseli olduğu sıklıkla ifade edilmektedir. Anlaŝılan o ki, devletin içinde bulunduğu ıkılmazlar, zaten vesveseli olduğu bilinen padiŝahın huzurunu giderek bozmuŝ ve bu da istibdat rejimini mütemediyen körüklemiŝtir. Söz konusu basın sansürü olduğunda da durum deđiŝmemektedir; sansür, ŝiddetini yıllar içinde bozulan siyasi durum ve ekonomiye paralel olarak, giderek artırmıŝtır.

Her ne kadar Abdülhamid'in padiŝahlığı süresince yeni bir basın kanunu yapılmamıŝsa da, eskisinin de yürürlükte kaldığını düşünmek hatalı olacaktır. Tahta çıkıŝından yaklaşık 4 ay sonra ilan olunan (23 Aralık 1876) ve henüz 1,5 ay geçmeden meclisin süresiz tatil edilmesiyle askıya alınan Kanuni Esasi gibi, 1864 tarihli Basın Kanunu da, sözde yürürlükte kalmıŝtır. Dönemin basın rejiminin, salt bir sansür rejimi olduğu söylenir. Abdülhamid kısa zaman içinde, hayalindeki mutlakiyet idaresini kurabilmek maksadıyla olsa gerek, baŝta kendini iktidara taŝıyan Midhat Paŝa olmak üzere, gücünü sınırlayabilecek herkesi bertaraf eder. Midhat Paŝa'nın kendisini destekleyen İngilizler nezdinde bile gözden dūŝürölmesi oyunu, Sultan'ın ileriki yıllarda nasıl kurnaz bir politik aktör olacağının ilk iŝaretlerini verir. (Georgon, 2006a: 72-81) Ancak bu kurnazlıkların ülkeye maliyeti de yüklü olmuŝtur. Bülent Tanör, "Anayasalar" baŝlıklı makalesinde "Abdülhamid İstibdadı" baŝlığı altında, söz konusu rejimi ŝöyle özetlemektedir: "Baŝta Midhat Paŝa olmak üzere, meŝrutiyetiler ŝu ya da bu yolla saf dıŝı bırakıldı, baŝkentten uzaklaŝtırıldı

ya da satın alındı. Kiŝi güvenliği ve özgürlüğü tamamen yok edilerek, hafiyelik ve jurnalcilik ağıyla tam bir "korku devleti" kuruldu. (Tanör, 1985: 21) Elbette böylesi bir korku iktidarı altında, uzun dönemde ne siyasi ne de ekonomik bir istikrar ve ilerleme beklenemez. Tarihsel süreç bunu kanıtlayacak, Abdülhamid'in korku iktidarı Jön Türk Devrimi'yle 1908 Temmuz'unda yıkılacaktır.

Kanuni Esasi'nin 12. maddesine göre, "basın kanun dairesinde hürdür." (Karal, 222) Ancak, bu hürriyeti yaŝayabildiđi iddia edilemez. Her ne kadar Abdülhamid rejiminin ilk 1,5 yılının "haylice liberal" olduğu söylene bile. (Koloğlu, 2006: 61) Daha en başında, Abdülhamid'in istediği yasaklamalar yeterince yerine getirilmediği için Mecliste uzun tartışmalara vesile olan ve sonunda kabul edilen Basın Kanunu tasarısı, padişah tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girememiŝtir. Bu sözde liberal dönemde, hatta Kanuni Esasi henüz ilan olunduğu günlerde bile, gazetelerin serbestliğe sığınarak hadlerini aŝtıđını ifade etmiŝ, serbestliğin bu kötüye kullanımını hemen bir soruŝturma açtırtarak engellemek arzusunda olduğunu belirtmiŝtir. (İskit, 1939: 49; Kabacalı, 1990: 49) Abdülhamid'in basın alanındaki ilk icraatlarından biri de, Teodor Kasap'ın Hayal adlı mizah dergisinde yayınladığı ve Kanuni Esasi'nin 12.maddesine gönderme yaptığı karikatür yüzünden 3 yıl hapis cezasına arptırılmasıdır. Yine bu "liberal dönemde", daha sonra baŝvuracađı, kendisine sıkıyönetim ilanı ve sürgün etme yetkisini tanıyan 113. maddeyi Kanuni Esasi'ye ısrarları sonucunda koydurtmayı başarmıştır. (Georgon, 2006a: 71-72)

Abdülhamid bu maddeye dayanarak,

Meşrutiyet'in ve Kanuni Esasi'nin babası sayılan Midhat Paşa'yı 5 Şubat 1877'de sadrazamlıktan azlederek sürgüne gönderecektir. Böylece yeni rejimin liberalliği de, liberal sadrazamla birlikte birkaç ay içinde sönüp gidecektir. Ancak bu geçiş döneminin sonunu getiren hadise, Meclis'in süresiz tatil edilmesidir. Sultan, Osmanlı-Rus savaşının sorumluluğunu Meclis'e yüklemiş, halkının meşruti idare için yeterli düzeye erişmediğini iddia ederek I. Meşrutiyet'e noktayı koymuştur. Basın sansürünün kurumsallaşmasını sağlayan düzenlemenin dayanağı ise 2 Ekim 1877 tarihli İdare-i Örfiye Kararnamesi ile ilan edilen sıkıyönetimdir. Bu sayede hükümet, gazeteleri gerekli gördüğünde tatil etmeye ve hatta kapatmaya yetkili kılınmıştır.²⁴ (İskit, 1939: 52; De-

²⁴ İnuğur, sıkıyönetim ilanının 20 Eylül'de olduğunu yazmaktadır. İnuğur, s.258. Georgeon ve Shaw ise Osmanlı-Rus Savaşı'nın başladığı ilk aylarda alınan kötü sonuçlar ve özellikle Ardahan'ın düştüğü haberi üzerine, Meclis'in hareketliliği ve bir kaç bin softanın Meclis önündeki protestolarının ertesinde 24 Mayıs 1877'de sıkıyönetim ilan edildiğini söylüyorlar. Georgeon, s.92. Shaw, s.232. Ancak sıkıyönetim ilan etme yetkisinin hükümete ancak Meclis'in açık olmadığı zamanlarda tanındığı bilgisiyle bu tarih çelişmektedir. Mayıs'ta Meclis'in 1. Dönemi devam etmektedir. İskit'in Hicri takvime göre verdiği tarih 24 Ramazan 1294, Rumi takvime göre ise 20 Eylül 1293'dür. Bunun Miladi takvimdeki karşılığı 2 Ekim 1877 olmaktadır. Sanırız İnuğur'un tarih hatası, Rumi ve Miladi takvimleri karıştırmış olmasından ileri gelmektedir. Ancak Shaw ve Georgeon'un bu konudaki ortak kaynakçası George Devereux'un "The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament" isimli eserine dayanmaktadır.

mirel, 2007:38)

II. Abdülhamid'in 33 yıllık iktidarında 3 ayrı dönemden söz edilir. (Karal, 407) Birincisi, Koloğlu'nun haylice liberal olarak adlandırdığı ve padişahın tahta çıkışından, Meclis'in süresiz tatil edilmesine kadar geçen (13 Şubat 1878) 1,5 yıllık dönemdir. Bu tarihten II. Meşrutiyet'in ilanına (24 Temmuz 1908) kadar süren baskı ve korku rejimi ise, Abdülhamid döneminin esasını oluşturur ve yaklaşık 30 yıl devam etmiştir. Üçüncü ve son döneminde ise tahtta kalmasına karşın, iktidarı, İttihat ve Terakki'nin önderlik ettiği 1908 Devriminin ertesinde Babiâli'ye devretmek zorunda bırakılmıştır. Bu dönem ancak 9 ay kadar sürmüş ve "31 Mart Vakası" (13 Nisan 1909) olarak bilinen gerici ayaklanmanın ertesinde, sultan, tahttan indirilmiştir (27 Nisan 1909). Kısacası, istibdat rejimi denildiğinde, padişahın bir mutlakiyetçi, bir "müstebit" olarak davrandığı bu 30 yıllık iktidar dönemi kastedilir. Ancak kanımızca ilk 1,5 yıllık dönemi de, haylice liberal olarak adlandırılmaktansa, sultanın kurguladığı rejim için bir "hazırlık dönemi" olduğuna ifade etmek daha doğru olacaktır.

30 yıllık baskı ve korku rejiminin de gerek uluslararası olaylara gerekse de giderek güçlenen Jön Türk muhalefetine karşın zaman içinde dozajını artırdığı söylenir. (Jeltyakov, 1979: 116) Georgeon, Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerinden "Sarıklı İhtilalci" olarak anılan Muhib gazetesinin yayıncısı Ali Suavi'nin tertiplelediği "Çırağan Vakası" adıyla bilinen saray darbesinin (20 Mayıs 1878), Abdülhamid'in istibdat rejiminin başlangıcı olarak kabul edildiğini söyler. (2006a: 109) Bu olayın ardından, başka tertiplerden korkan ve İngiltere'ye bile

sıgınmayı düşünecek kadar korkuya kapılmış padişah, sansür konusunda gidecek amansızlaşacaktır.

Bunun genel olarak sansür, özel olarak basın sansürü alanında da farklılık göstermediğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hatta, bu sansür uygulamaları zaman içinde öyle trajikomik haller alacaktır ki, Osmanlı Devleti'ne emperyalist gözlükleriyle bakanların acımasız ve abartılı eleştirilerini, alaylarını mütemadiyen artıracaktır. Gerçi padişahın kurtulup devleti kurtarmak isteyen Jön Türklerin eleştiri ve alaylarının da bundan eksik kalmadığını söylemek gerek. Tek bir farkla elbette... Emperyalistler için Türkler genellikle hükmü altında bulunan milliyetlere zulmeden, uslanmaz bir uygarlık düşmanı barbarlar iken; (Georgeon, 2006a: 318) Jön Türkler, bu devleti kurtarmanın yolunu arayan Osmanlılardır.

Abdülhamid sansürü konusunda bugüne kadar yazılmış neredeyse tüm yerli ve yabancı eserlere kaynak olmuş, 1907 yılında yayımlanan, "Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul" adlı eseriyle, Fransız Paul Fesch'in tavrı, Avrupalının çifte standardını görebilmek açısından değerlidir. Aynı zamanda da, farsa kaçan sansür uygulamalarının o günlerin basılı eserlerindeki ve kamuoyundaki etkisini algılayabilmek açısından da söz konusu eserin önemi belirtilmelidir.²⁵

²⁵ Erol Üyepazarcı, Paul Fesch'in Türklerle ilgili birçok konudaki bakışının, Batılılara çoğu zaman egemen olan "çifte standart" uygulamasının tipik bir örneği olduğunu belirtir. Bkz. Üyepazarcı, s.VI-VIII. Ayrıca 1907 yılında yayımlanmış, Abdülhamid dönemini konu alan "Sansür Eğlenceleri" isimli bir eser daha mevcuttur. Osmanlı'nın Ya-

Abdülhamid yukarıda da değindiğimiz üzere, kurguladığı rejimin sinyallerini hazırlık döneminde vermeye başlamıştır. Padişah, gerek Mahmut Paşa'nın sadrazamlığı gerekse de onun yerine atadığı Edhem Paşa'nın sadrazamlığı dönemlerinde yayımlanan resmi tebliğlerde, İskit'in belirttiği gibi, "matbuata reva göreceği muameleyi ilan ediyordu." (İskit, 1939: 50) Bu muamelenin uygulayıcısı, zaman içinde geçirdiği değişikliklerle statüsü dönüştürülen Matbuat Müdürlüğü'dür. 1862 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Matbuat Müdürlüğüne, 1864 tarihli Basın Kanunu'nda yeni görevler ihdas edilmiş, önce Dâhiliye sonra da Hariciye Nezaretlerine bağlanmıştır. Ancak 1 Mart 1877 tarihinde müdürlük tekrar Dâhiliye Nezareti'nin uhdesinde görev yapmaya başlar. Sultanın sadık adamlarından oluşturduğu sansür heyeti de 1878 yılında kurulmuş ve Matbuat Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. (İskit, 1939: 63) Sansürün bu dönemdeki yasal dayanağının, 1864 tarihli Basın Kanunu, 1867 tarihli Âli Kararname ve 1877 tarihli Sıkıyönetim Kararnamesi olduğu belirtilmektedir. Bu sözde yasal zeminde faaliyet gösteren müdürlüğün, öncelikli sorumluluğu ise her zaman mabeyne, yani padişaha karşı olmuştur ve matbuat müdürleri direktiflerini buradan almışlardır.

Bu dönemde her ne kadar yeni bir Basın Kanunu hazırlanmamış olsa da, Mat-

hudi Milleti'nden Jacques Loria'nın, "Comte de Persignac" mahlazıyla kaleme aldığı, önce Paris'te "La Revue" isimli dergide, daha sonra da buradan çevrilerek Şura-yi Osmanî gazetesinde tefrika edilen risalesinde, sansürün yarattığı trajikomik uygulamalarla alay edilmektedir.

baaları daha sıkı şekilde denetleyebilmek amacıyla önce, 1857 tarihli Matbaalar Nizamnamesini geçersiz kılan, yeni bir Matbaalar Nizamnamesi (22 Ocak 1888) yürürlüğe girmiştir.²⁶ Bu yasa hükümleri itibariyle; matbaacıları, kitapçıları, dizgi harfi dökümcülerini, kitap ve süreli yayın çıkartacak olanları kapsamına almaktaydı. Kabacalı, önceden izin almak koşulu getirdiği için nizamnamenin sansür yasası niteliğinde olduğunu belirtir. (Kabacalı, 1990: 54) Bu yasaya göre hiçbir eser Maarif Nezareti'nden ruhsat alınmadan basılamazdı. Hatta, her türlü resim, tasvir, madalya, arma, vb. basıp satanlar da bu kurala uymak zorundaydılar. Dışarıda basılan kitap, gazete, vb. ruhsat verilmedikçe ülkeye giremezdi. Kitapçılar ve gezgin satıcılar, dağıtımcılar, matbaalarda çalışan müretipler, ilan yapıştırıcıları belediyeden ruhsat almadan bu işleri yapamazlardı. Kitapçı dükkânları her zaman zaptiyelerin ve teftişçilerin kontrolüne açık tutulmaktaydı. Nizamnameye aykırı suçların araştırılıp soruşturulması, adli, zabıta, Maarif Nezareti ve Matbuat İdaresi memurlarına aitti. (İskit, 1939: 54-55, 849-855; Kabacalı, 1990: 54-55) Kitapların basılmadan önce denetleme işine Meclis-i Maarif, Encümeni Teftiş ve Muayene, Tetkiki Müellefat Komisyonu, Kütübü Diniye ve şer'iyeye Tetkik Heyeti adlı kurullar bakmıştır. Bunların kadrolarının da her geçen sene artırıldığı ve 1881'deki 7 kişilik kadronun, 1907 yılına gelindiğinde 75 kişiye ulaştığı görülmektedir. (İskit, 1939: 70-71; Kudret, 1977: 20-21; Kabacalı, 1990: 56-57)

²⁶ Bu nizamnamede 18 Aralık 1894 tarihli daha baskıcı yeni bir nizamnameye yerini bırakacaktır.

Matbuat Müdürlüğü'nün de iç basının denetimini yerine getirmeye çalışırken dış basını denetleme işini la-yıkıyla yapamadığı ortaya çıkmış ve muhtemelen 1882 sonu ya da 1883 yılının ilk ayında Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü kurulmuştur. Bu müdürlüğün görevi Avrupa'da yayınlanan Osmanlı aleyhindeki yazılara cevap vermek ve devletin Avrupa nezdindeki olumsuz önyargılarını kırmak amacıyla, gelişmeleri, yenilik hareketlerini tanıtmaktır. Bu görevlerinde en büyük yardımcıları Osmanlı Elçilikleri olmuştur. Elçiler vakitlerinin önemli kısmını, yabancı basındaki aleyhte yayınları tespit etmeye, gerektiğinde resmi mercilere başvurarak bu yayınları engellemeye, hukuki yollarla bu yayınlara karşı çare aramaya, nakdi yardımlarla susturmaya, bazı yayınlara abone olarak dolaylı yoldan finansman desteği sağlayarak aleyhte yayınların önüne geçmeye, vs. vakfetmişlerdir. (Fesch, 1999: 57; İskit, 1939: 68; Karal, 414; Kudret, 1977: 71; Demirel, 2007: 107-108) Osmanlı aleyhindeki haber ve makalelerin geneli siyasi konulardır. Gayrimüslim cemaatlerin durumu, Ermeni meselesi, Makedonya sorunu vb. konular, "Hasta Adam"ın hastalıklı uzuvlarının kesilerek iyileştirilmesi noktasında bir Avrupa kamuoyunun yaratılmasına yardımcı olmaktadır.

Hariciye Müdürlüğü'nün kurulmasının ardından Matbuat Müdürlüğü'nün adı, devlet salnamelerinde Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü olarak geçmeye başlamıştır (Demirel, 2007: 48) Bu müdürlüğün kadrosu da birkaç kişiden zaman içinde 25 kişiye kadar yükselmiştir. Basın tarihçileri, Matbuat Müdürlüğü'nün sansür uygulamalarının dayanağını, gizli bir

talimatnameden söz ederek açıklamak geleneğini sürdürmektedirler.²⁷ Bu dönemde, daha önceleri Maarif Nezareti'ne bağlı Encümen-i Teftifif ve Muayene başkanlığını yürüten ve kitapların sansürü işiyle ilgilenen Ahmet Arifi Bey Matbuat müdürüydü (10 Kasım 1888-19 Mayıs 1892). Söz konusu talimatnamenin düzemece olabileceği uyarısını yapan ve elinde herhangi bir kanıt bulunmadığı bilgisini veren, bizzat bu talimatnameden ilk bahseden kişi olarak Paul Fesch'dir. (1999: 53) Yine de Demirel, 24 Kasım 1888 tarihli "Daily Telegraph" ve 26 Kasım 1888 tarihli "La Republique Française" gazetelerinde, çok az farkla, benzer bir talimatnameden bahsedildiğini, hatta Fransız gazetesinde, Fesch'in aktardığı talimatnameyle büyük benzerlikler bulunan bu 7 maddelik talimatnamenin yayınlandığını yazmaktadır. Aynı gazetenin haberine göre, gizli talimatname gazete müdürlerine imza ettirilmiştir. "La Republique Française"de, yabancı dilde yayınlanan gazete müdürlerinin bu şartlara karşı bir araya gelerek, saraya bir dilekçe vermeyi tasarladıklarından da söz edilmiştir.

Demirel, Fransız gazetesinin bu haberini doğrulayan, 6 Aralık 1888 tarihli Zaptiye Nazırı'nın bir yazısını Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit etmiştir. Kısaca, bunca yıldır herhangi bir kanıta dayanmaksızın tekrarlanan gizli talimatnamenin spekülatif varlığı, Demirel'in tespit ettiği birkaç yeni belgeyle birlikte biraz daha desteklenmiştir. (2007: 55-58)

²⁷ Kabacalı, Kudret, Demirel gibi Basın Tarihçileri eserlerinde, hemen hemen aynı konu sıralamalarının ardından, Paul Fesch'in kitabındaki 9 maddelik gizli talimatnameyi aktarırlar.

Talimatnameyi, basın tarihimizde işgal ettiği yer itibariyle buraya da aktarmanın geręine inanıyoruz. (Fesch, 1999: 52-53)

1. Basın; haberlerinde önceliği hükümdarın sağlık durumuna, tarım ürünlerindeki rekoltenin iyiliğine ve Türkiye'deki ticaret ve sanayinin gelişmesine verecektir.
2. Ahlak bakımından Maarif Nazırı ve Ahlak Komisyonu tarafından onaylanmayan hiçbir tefrika yayınlanmayacaktır.
3. Gazetenin bir sayısında yayınlanmayacak kadar uzun hiçbir edebi ve bilimsel makale yayınlanmayacaktır. "Devamı var" veya "Arkası yarın" sözcükleri kullanılmayacaktır.
4. Bir makalede boş beyaz yerler olmayacak, nokta, nokta çizgiler bulunmayacaktır; çünkü bu şekilde ifadeler hatalı varsayımlara neden olabilir ve fikirleri karıştırabilir.
5. Her türlü kişisel suçlamalardan en büyük dikkat gösterilerek kaçınılacaktır ve eğer size şu vali veya bu mutasarrıf hırsızlık, zimmetine para geçirme, cinayet gibi yüz kızartıcı fiillerle suçlanıyor denilirse olayı kanıtlanmamış bir vaka gibi kabul ediniz ve mutlaka saklayınız.
6. Sorumluların kötü yönetimlerinden şikâyet eden ve hükümdara sunulan kişilerin veya vilayetlerdeki çeşitli toplulukların dilekçelerinin yayınlanması katiyetle yasaktır.
7. Bütün tarihi ve coğrafi isimlerin ve özellikle "Ermenistan" sözcüğünün zikredilmesi yasaktır.
8. Yabancı hükümdarlara karşı yapılan suikast denemelerinin ve yabancı ülkelerde hangi koşullar altında olursa

olsun vuku bulan isyan teşebbüslerinin yayınlanması yasak edilmiştir. Çünkü böyle haberlerin bizim yasalara uyan ve barış içinde yaşayan halkımızca duyulması iyi değildir.

9. Bu yeni kuralları gazetenizin sütunlarında yayınlamanız da yasaklanmıştır, çünkü eleştirilere neden olabilir ve bazı kötü niyetliler tarafından başka yöne çekilebilir.

Fesch, sansür uygulamasının her ne kadar herkes için geçerli olduğunu söylese de Türkçe basılan gazeteler için olağüstü şiddetli olduğunu belirtmektedir. Yanlış anlaşmalara sebep olabileceği için yasak edilen birçok kelimedden (Anayasa, devrim, özgürlük, anarşi, vs.), halkı zararlı fikirlere yöneltecek olabileceği için haber olamayan birçok olaydan (Yeni İran Anayasası, Rus Meclisi Duma'nın toplantıya çağrılması, Amerikan Başkanı ve Fransız Cumhurbaşkanlarının suikasta kurban gitmeleri, vs.) söz etmektedir. Demirel de, Münif Paşa'nın yeniden çıkarttığı Mecmua-ı Fünun dergisinin daha ilk sayısında kapatılması örneğini verir. Kapatılma gerekçesi "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu" adlı hikâyenin ismidir. "Yıldız Böceği" pekâlâ, sarayını Yıldız'a taşıyan Abdülhamid'i ima ediyor olabilir! (2007, 58) Yazar, edebiyatta dahil geniş bir alanda uygulanan sıkı sansürün, gazeteleri adeta "resmi bülten" haline getirdiğini söyler. Halit Ziya'nın anılarına başvuran Cevdet Kudret, şu satırları aktarmaktadır: (1977:41-44)

Marzî-i âliye (yüce rızaya, Padişahın isteğine) uymaz düşüncesiyle, günden güne değinilemeyecek konuların ve kalemin ucuna geldikçe atılacak sözcüklerin, hele ne türden olursa olsun saraya, yönetime, olup bitene işaret denebilecek sözlerin sa-

yısı arta arta öyle bir toplama çıkmıştır ki, basın alanı artık içinde dolaşılacak kadar daralmış, kullanılabilecek sözcüklerin dili, ilkel bir kavramın dili kadar küçülmüştü. ... ilk önce 'hürriyet, vatan, millet, zulüm, adalet' gibi elli, yüz sözcük ile başlayan yasak sözcüklerin gün geçtikçe toplama kabaran yeni kovulmuş eşlerini öğrenmeli ve bunları her zaman hatırd tutarak, kalemin ucuna geldikçe pis bir böcek gibi fırlatıp atmalydınız.

Halit Ziya daha sonraki satırlarında da birçok yasak kelimeye neden yasak olduğuyla birlikte değinmektedir. Örneğin Murat sözcüğünün yasaklanması Sultan Murat yüzünden, Reşat ismi Abdülhamid'in kardeşi veliaht şehzade olan Reşat Efendi sebebiyle, boya ya da sakal padişahın boyalı sakalına işaret ettiğinden yasaklanmıştır.

Sansürün trajikomik hallerine tanıklık eden benzeri anılarda sözü edilen yasak kelimelerle ilgili bugüne kadar çeşitli listeler yapılmıştır. Ancak yasak kelimelerden oluşan resmi bir listenin varlığına dair henüz bir tespit yoktur. Yakılan, yasaklanan kitaplar ve gazetelerle ilgili bazı listeler ise bilinmektedir. (Demirel, 2007: 167-185) Yasak kelimelere ilişkin olarak söylenebilecek, muhtemelen listelerden ziyade, Matbuat Müdürü ve memurlarının okuduklarını ister anlasınlar ister anlamasınlar, metnin bağlamı içinde değerlendiren sözcüklerin üstünü çizdikleri, yasakladıklarıdır. Bunun yanında elbette yukarıda andığımız kelimeler gibi, bağlama bakılmaksızın, hatta bazen sırf ses benzeşiminden yasaklanmış sözcüklere de rast gelinmiştir. Örneğin tahtakurusu, "tahtın kurusun" biçiminde algılanabileceğinden yasaklanmış kelimeler arasında gösterilir. (Kudret, 1977: 53)

Zihinlerdeki oto-sansürün ve içinde yaşanılan korku rejiminin bizatihi kendisi etkin bir sansür mekanizmasıdır. Ancak sansörler de nihayetinde işi çok sıkı tutmak zorundaydılar, çünkü her zaman işgüzar hafiyeler tarafından gözden kaçırdıkları bir kelime yakalanabilir ve saraya jurnal edilebilirdi. Böyle bir durumda Mabeyn'den fırçayı yiyecek, belki de görevinden olacak, sürgüne gönderilecek, zindana atılacak kişi -ki bu yöntemlerin hepsi zamanının genel uygulamalarıydı- sansürcünün kendisi olabilirdi. Ayrıca, gazeteciler yayın izni alabilmek için, birçok başka şartın yanında, uygun olmayan kelimeleri kullanmayacaklarına dair garanti vermekle de yükümlüydüler. Bu kelimelerin Osmanlı'nın siyasi tarihi ve Abdülhamid'in vesveseli haletiruhiyesi çerçevesinde şekillendiği ve zaman zaman Abdülhamid'den bile daha fazla sansörleri, hafiyeleri ve jurnalcileri rahatsız ettiği tarihçilerin ortak kanısıdır.

Sansürün şiddetinin, dönemin siyasal olaylarına paralel olmakla birlikte, matbuat müdürlerinin şahıslarında cisimleştiği de sıklıkla değinilen bir konudur. Örneğin sansür işlerini evindeki konağından yürüten, Mehmed Rauf'un "Saray'ın şiddetinden korkuyu hayatına sindirmifif" olarak tanıttığı Hıfzı Bey'in (1901-1905), en gaddar sansörlerden olduğu söylenmektedir. (Demirel, 2007: 51) Hıfzı Bey, kendinden önceki Matbuat Müdürü Behçet Bey (1892-1901) zamanında henüz yardımcılık görevindeyken bile, sansürün iyi işlemediğini öne sürecek ve eğer kendisi müdürlüğe getirilirse alacağı tecrübeli memurlarla gazetelere arzu edildiği şekilde yayın yaptıracağını iddia edecek kadar hırslı bir sansördür.

Abdülhamid dönemi sansürünün son yıllarda, Jön Türk muhalefetinin artan baskısı ve uluslararası açmazlara paralel olarak şiddetlendiğini daha önce belirtmiştik. Muhtemeldir ki Hıfzı Bey'in ölümünden sonra yerine atanan Ebulmukbil Kemal Bey'in (1905-1908) de icraatlarındaki sertlik, bu dönemin genel uygulamasının bir yansımasıdır. Ahmet İhsan Tokgöz anılarında şöyle yazmaktadır:(Tokgöz, 1993:100-101)

Matbuat Müdürü Hıfzı bu ara öldüğu için, yerine gelen Kara Kemal Bey yayınlarımızın başına bir kara kuş kesilmififti. Sözelimi Rus-Japon Savaşı'nda çarlığın yenilmesinden duyduğumuz sevinci bile yansıtmamıza Hıfzı izin vermedi diye kızarken, şimdi Kara Kemal padişahı ve sarayı alkifif-tan başka hiçbir şey bırakmıyordu. Kara Kemal, Avrupa'nın teknik buluşlarına, keşiflerine ilişkin yazılarımıza bile "saye-i atıfet-vâye-i hazret-i padişahıde" (padişahın iyiliklerinden yararlanma sayesinde) sözlerini eklemekten çekinmiyordu.

Demirel'in de aktardığı, Kemal Bey döneminin ilginç örneklerinden biri de, Hamidiye sularının çeşmelere verilmesine mukabil, konuyla ilgili bir habere, çeşme başında dua eden bir adamın resmini basmak isteyen Servet-i Fünun'daki bu resmin sansür edilmesidir. Bundan maksat ise, işimiz duaya kaldı şeklindeki algılamayı önlemekmiş. (Demirel, 2007: 51; Tokgöz, 1993:118)

Otuz yıllık sansür rejiminde iç bafifn uyarılar, gazetecilerden istenen teminatlar, tatiller ve kapatmalarla kontrol altına alınmaya çalışılmıştı. Ancak Abdülhamid'in sansür rejimine itirazın cezası varsa, padişahın ve memurlarının rızasına boyun eğmenin de mükâfatı bu-

lunuyordu. Para yardımları, şartlı basın oluşturabilmenin önemli araçlarından biriydi. Padişahın bu konuda oldukça cömert olduğu belirtilir. (Demirel, 2007: 84) Bu dönemde sadece iç basın değil, yabancı gazete ve gazeteciler de ekonomik yardımlarla kısmen de olsa denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Ancak araştırmacılar, bunun pek içe yaramadığı gibi, tersine, şantajcıları ortaya çıkaradığı ve beslediğini düşünmektedir. Dış basın için de izlenen yöntem temelde iç basına reva görüldenden farklı değildi. Elbette yabancı gazetelere karşı fazlaca bir yaptırım olanağı bulamadığından, ancak elinden gelen bu muzır yayınların ülkeye girişlerini yasaklamaktan ibaretti. Fakat bu konuda da tam bir başarı sağlanamıyordu.

Kapitülasyonlar, yabancı postanelerin denetlenmesini engellediği için, birçok zararlı ve yasaklanmış yayının ülkeye giriş noktaları kontrol altında tutulamıyordu. (Demirel, 2007: 116, 118-119)²⁸ Bu postanelerin başlarına dikilen hafiyeler, bir Osmanlı tebaası buralardan elinde herhangi bir evrakla çıktığında, hemen harekete geçiyor ve gerektiğinde postaya el koyuyorlardı. Yabancı gazeteler genellikle paket halinde değil zarflar içinde isme gönderiliyordu. Çünkü, paket gönderileri yabancı postanelerin değil, Osmanlı gümrüklerinin yetki alanındaydı. Zararlı yayınların ülke içine sokulmasında başat rol postanelerde, sonraki dağıtım görevi ise konsolosluklardaydı. (Demirel, 2007: 119,123; Fesch, 1999: 55-56) Özetle, Abdülhamid ne yaptı etiyse de, emperyalist çıkarlarına hizmet eden yayınları ya da yurtdışındaki Jön

Türk muhalefetini ve onların gazetelerini engelleyemedi, yok edemedi. Koloğlu, dış basının Abdülhamid'in karabasanı olduğunu ifade eder ve Yıldız Sarayı'ndan çıkmayacak kadar toplumla bağlarını koparmış, aşırı vesveseli padişahın, çalışma dairesine kurdurduğu telgrafla Avrupa yayınlarını günü gününe takip ettiği ve gerekli gördüğu anda ivedilikle tedbir almaya çalıştığını belirtir. (2006: 69) Ancak bu karabasandan kurtulamayan Abdülhamid'in, iç basını, bilinçli bir şekilde tekdüzeleştirdiği, dışarıya karşı etkisizliğini bir anlamda ikame etmeye çalıştığı düşünölmektedir. Bu yüzden de Sultan'ın elinin altındaki iç basın ezilmiş, güçsüzleşmiş, bağımlılaşmış, muhalefet yeteneğini kaybetmiş ve sayıca çok azalarak, içine kapanmıştır.

Dönemin başlıca önemli gazete ve dergilerine, Abdülhamid'in rızası dışına çıkamadıkları halde, sansür memurlarının uyarılarına aldıriş etmemek, dizgi hataları yapmak, yasak kelimeleri kullanmak, halkı korku ve endişeye sevk edecek -deprem gibi- haberler vermek, zararlı fikirlerin yayılmasına yataklık etmek, devlet memurlarıyla ilgili haber yayınlamak, yabancı devletler aleyhine yazmak, Hıristiyanlıkla ilgili uygunsuz ifadeler kullanmak, vs. sebeplerden ötürü onlarca kapatma cezası verilmiştir. (Demirel, 2007: 67-77) Bütün bu olumsuzluklara rağmen, siyasetten bahsetmenin sakıncalı olduğu bu dönemde bilim, teknik, edebiyat, vb. alanlarda halkın anlayabileceği dilde yayınlar yapılmış, özellikle yabancı popüler edebiyat ürünlerinin çevrilerek tefrika edilmesiyle okuma zevki daha geniş kesimlere yayılmıştır.

Koloğlu, 30 yıllık bu baskı dönemi- ni, çıkan gazetelerin ve dergilerin sayı-

²⁸ Ayrıca aynı eserin 121. Sayfasında, posta müdürlerine gönderilen gizli emirler vardır.

sı açısından ikiye ayırmanın doğru olduğunu; 1879–1887 arasındaki yıllarda İstanbul’da ortalama 9–10 yeni yayın (oğunluğu dergi) her yıl piyasaya çıkarken, 1888’den 1908’e kadarki ikinci kısımda ise yılda ortalama ancak bir yeni yayın görüldüğünü söylüyor. II. Meşrutiyet’in ilanından önce ise, payitahtta yalnızca 4 gazete yaşamını sürdürmektedir.²⁹ Halbuki, sürgündeki Jn Türk gazeteleri tiraj bakımından olmasa bile, sayıca daha çoktur. 1894’ten sonra yılda ortalama 5-6 yeni gazetenin çıktığı görülmüştür. Yazarı, İstanbul gazeteleri için tirajların, olağanüstü durumlardaki 30 binli rakamlara rağmen, günlük seyrinin 12–15 bin arasında olduğunu belirtiyor.³⁰ (2006: 63-64)

24 Temmuz 1908’de Jn Türklerin abaları sonunda meyvesini verdi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Makedonya’da başlattığı devrime karşı duramayan Sultan, Kanuni Esasi’yi ilan etmek zorunda kaldı ve böylece II. Meşrutiyet dönemi açıldı. Sadece devrimin ilk iki ayında 200’n üstünde gazete imtiyazı verildi. 1908–1909 arasında 353 gazete ve dergi yayınlanmıştır.³¹ (İskit, 1939: 76; Ko-

²⁹ Bunlar Ahmet Cevdet’in İkdam’ı, Mihran Efendi’nin Sabah’ı, Ahmet Mithat Efendi’nin Tercüman-ı Hakikat’i ve Mehmet Efendi ile oğlu Fethi’nin malı olan Saadet adlı gazetelerdir. Bkz. İskit, s.76. Topuz, s.82.

³⁰ Jeltyakov’da İkdam gibi modern makinelere sahip olanlar için aynı rakamları vermektedir. Ancak gazetelerin büyük çoğunluğunun bin nüsha civarında basıldığını söyler. Bkz. Jeltyakov, s.116.

³¹ 1908 başında tüm ülkede 120 olan gazete ve dergi yerine, Meşrutiyet’in ilk yedi ayında 730 imtiyaz başvurusu yapılmıştır. İstanbul’da ise imtiyaz başvurusu 52’den 377’ye çıkmıştır. Bu dönem çıkan gazetelerle ilgili ayrıntı-

loğlu, 1985: 90) Daha Meşrutiyet’in ilk günü, İstanbul’da çıkan bir avuç gazete, kendi aralarında sansrcleri içeri sokmama ve gazetelerini sansüre yollamadan basma kararı vermişlerdir. Bu olay, 24 Temmuz’un, Türk Gazeteciler Cemiyeti tarafından alınan kararla “Basın Bayramı” olarak kutlanmasına vesile olmuştur. 31 Temmuz’da istibdat rejiminin temel unsuru hafiyelik kaldırıldı. Temmuz 1909’da ise yeni basın yasası onaylandı ve yürürlüğe girdi. Yeni basın kanununda da kısıtlamalar olmasına rağmen gazetelerin önceden muayenesine dair bir ibare yoktu. Kanun, Anayasa’nın 12 maddesine uygundu. Yani basın, hiçbir şekilde baskıdan önce kontrole tabi tutulamazdı.³² Koloğlu, aynen Server İskit gibi, Meşrutiyet’in ilanından 31 Mart Vakası’na kadar geçen süreyi, özgürlüklerin sınırsızlığından kaynaklanan bir anarşi ortamı olarak nitelendirir. (Koloğlu, 2005: 16, 189) Zafer Toprak ise, söz konusu dönemi de içine alan daha uzun bir zaman aralığına ilişkin olarak şunları söyler: “Cemiyetlerin, partilerin yarıştığı II. Meşrutiyet’in ilk yıllarında çoğulcu bir fikir ortamı egemendir. Her türlü görüş serbestçe ifade edilebilir. Dergiler, risaleler, fikir tartışmalarını körükler. II. Abdülhamid’in yasakçı ortamından kurtulan Osmanlı aydını devlete sahip çıkar; yol gösterir, zm önerir.” (Toprak, 1985: 126-127) Abdülhamid bu süreçte tahtta oturmaya devam etti. An-

lar için bkz. Koloğlu, Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi, s.87–88.

³² önceden 12. Madde sadece “Basın kanun dairesinde hürdür” şeklindeyken, bu madde 4 Nisan 1908’de değiştirilmiştir. Yeni halinde basının baskıdan önce muayene edilemeyeceği hususu da maddeye eklenmiştir.

cak ayaklanmanın ‘‘Hareket Ordusu’’ tarafından bastırılmasının ardından 27 Nisan 1909’da hal’ edilerek yerine kardeşi Mehmed Reşad padişah oldu ve b6ylece bir devir kapandı.

Sonuç

II. Abdülhamid’i ve yarattığı istibdat rejimini, yukarıda 6zetlemeye 6alıştığımız geniş perspektif içinde değerlendirmenin 6nemli olduğunu d6şunuyoruz. Osmanlı’nın son gerçek sultanı, bir yandan imparatorluğu modernleştirirken bir yandan da statükoyu korumak ve Osmanlı’nın parçalanmasını engellemek adına anakronizmine yenilmiş; atalarının bile çeşitli iktidar odaklarıyla paylaştığı g6c6 tekeline toplayarak, çağın zararlı bulduğu gelişmelerini, 6zellikle kurduğu korku iktidarına dayanan hafiyelik ve jurnalcilik rejimiyle, en azından Osmanlı sınırları içinde durdurmaya, dondurmaya çabalamıştır.

Gayrim6slim unsurların Avrupa’nın da etkisiyle hızla milliyetçilik cereyanına kapıldığı, eğitim ve k6lt6r alanında s6ratle ilerlediği bir ağda; Padişah Halife’nin M6sl6man tebaası, t6m şekli yenileşme hareketlerine rağmen, ayrılıkçı unsurlar kadar fikri gelişme imk6nı bulamamış; b6y6k oranda, bir tarafta gericilerin ve 6te tarafta da taklitilerin yarattığı kısır d6nyanın içinde hapis kalmıştır.³³ Yeni-

³³ II. Abd6lhamid’in modern eğitime verdiği kısa s6reli destek ve sonrasında uyguladığı rejimle eğitimi nasıl baskı altına aldığı hakkında bkz. Osman Ergin, Cilt:3-4, s.839-843. Ayrıca d6nemin eğitim hayatıyla ilgili 6nl6 kişilerin Abd6lhamid’in icraatlarını anlattıkları anılarına başvurulabilir. 6rneğin: Tokg6z, s31-32. Munise Başıkoğlu, Babam Rıza

liki fikirlerin ve D6nya’daki gelişmelerin halka aktarılmasında, dolayısıyla halkın zihinsel faaliyetlerinin canlanmasında en etkin g6lerden biri olan basın, istibdat d6neminde diğer k6lt6r kurumları gibi istibdat rejiminden nasibini almış, ‘‘siyasetten maada’’ her şeyden bahsetmiştir! (Varlık, 1985: 113)

Abd6lhamid’in belki de en b6y6k zararı ise yarattığı toplumsal nevrozdur. Ancak bu bir yandan da J6n T6rk muhalefetini kemikleştirmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni devrim yapabilecek bir irade ve siyasi g6ce kavuşturmuştur. B6ylece II. Meşrutiyetle birlikte ilk defa, Osmanlı modernleşmesi, içinde aktığı dere yatağını değeriftirebilmiş, 19.yy. reformculuğuyla yollarını ayırmış, milliyetçi ve antiemperyalist karakteriyle, 20.yy T6rk modernleşmesinin ilk hamlelerini gerçekleştirmişlerdir. J6n T6rk Basını, bu d6nemde y6zlerce yayınlara gerçek bir basın patlaması yaratmış; Zafer Toprak’ın da belirttiği gibi, Osmanlı aydını, elinde kalan son topraklar 6zerindeki devletine, bu fikir zenginliği ve tartışma ortamı içersinde sahip çıkılmaya çabalamıştır.

Kaynakça

Akşın, Sina (2006). J6n T6rkler ve İttihat ve Terakki. Ankara: İmge Kitabevi.

Alemdar, Korkmaz (1998). ‘‘T6rkiye’de Yabancı Dilde Basın.’’ Tarih ve Toplum 57: 38-43.

Ataman, Bora (2003). ‘‘Fransız Devrimi ve Aksak Ulaklar.’’ Bilim ve 6topya 110: 48-50.

Tevfik, Tarih ve Toplum Dergisi, İstanbul: İletififim Yayınları, Sayı:57, Eyl6l 1988, s.140.

Babinger, Franz (2004). 18.Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat, Müteferrika ve Osmanlı Matbaası. Çev., Nedret Kuran Burçoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Başıkoğlu, Munise (1998). "Babam Rıza Tevfik." Tarih ve Toplum 57: 9-14.

Berkes, Niyazi (2005). Patrikhane ve Ekümeniklik. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Birinci, Ali (1995). "Hassas Bir Mevzuda Hassasiyetten Uzak Bir Kitap: Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü." Kebikeç 1: 91-96.

Brummett, Palmira (2003). İkinci Meşrutiyet Basınında İmge ve Emperyalizm 1908-1911. Çev., Aşşen Anadol. İstanbul: İletifim Yayınları.

Çadircı, Musa. (1985) "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi." Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1: 210-230.

Demirel, Fatmagül (2007). II. Abdülhamid Döneminde Sansür. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ergin, Osman (1977). Türk Maarif Tarihi Cilt 1-2. İstanbul: Eser Kültür Yayınları.

Ertuğ, Hasan Refik (1970). Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi. İstanbul: İ.Ü.İ.F.G.E.

Fesch, Paul (1999). Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul. Çev., Erol Üyepazarcı. İstanbul: Pera.

Georgeon, François (2006b). Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930). Çev., Ali Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, François (2006a). Sultan Abdülhamid. Çev.,Ali Berktaş. İstanbul: Homer Kitabevi.

Goldstein, Robert Justin (2000). The War For The Public Mind: Political Censorship in Nineteen Century Europe, Connecticut: Greenwood Publishing Group.

Hobsbawm, Eric (1999). İmparatorluk Çağı 1875-1914. Çev.,Vedat Aslan. Ankara: Dost Kitabevi.

Hobsbawm, Eric (1993). 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik. Çev.,Osman Akinhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İnuğur, M. Nuri (1993). Basın ve Yayın Tarihi. İstanbul: Der Yayınları.

İskit, Server R (1939). Türkiye'de Matbuat Rejimleri. İstanbul: Matbuat Umum Müdürlüğü.

Jeltjakov, A.D (1979). Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın. Çev.,Orhan Koloğlu. Basın Yayın Genel Müdürlüğü.

Kabacalı, Alpay (1990). Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını.

Karal, Enver Ziya. Büyük Osmanlı Tarihi, TTK Yayınları Cilt: 3.

Kılıçbay, Mehmet Ali. (1985) "Osmanlı Batılılaşması" Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1: 147-152.

Kocabaşoğlu, Uygur (2004). Majestelerinin Konsolosları. İstanbul: İletifim Yayınları.

Koloğlu, Orhan. (1985) "Osmanlı Basını: İçeriğı ve Rejimi." Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1: 68-93.

Koloğlu, Orhan (1981). Takvimi Vekayi Türk Basımında 150 Yıl 1831–1981. Ankara: Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları.

Koloğlu, Orhan (2005). 1908 Basın Patlaması. İstanbul: Bas-Haş.

Koloğlu, Orhan (2006). Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi. İstanbul: Pozitif Yayınları.

Kudret, Cevdet (1977). Abdülhamid Devrinde Sansür. Milliyet Yayınları.

Marx, Karl (1990). Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i. Çev., Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları.

Oktay, Ahmet (1987). Toplumsal Değişme ve Basın. B/F/S Yayınları.

Ortaylı, İlber. (1985) “Batılılaşma Sorunu.” Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1: 134–138.

Ortaylı, İlber (1983). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Hil Yayın.

Shaw, J. ve Shaw, Ezel Kural (2006). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye. Çev., Mehmet Harmancı. İstanbul: E Yayınları.

Tanör, Bülent. (1985) “Anayasalar Gelişmelere Toplu Bir Bakış.” Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1: 10–26.

Tevfik, Ebuzziya (2006). Yeni Osmanlılar. İstanbul: Pegasus Yayınları.

Tokgöz, Ahmet İhsan (1993). Matbuat Hatıralarım. İstanbul: İletişim Yayınları.

Toprak, Zafer. (1985) “II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri.” Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 1: 126–132.

Topuz, Hıfzı (2003). II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Varlık, Bülent. (1985) “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri.” Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 1: 112–125.

Vehbi Bey, Ali (Haz.) (1974). Sultan Abdülhamit Siyasi Hatıratım. İstanbul: Hareket Yayınları.

Yalçın, Hüseyin Cahit (2002). Edebiyat Anıları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

